

103
21. 757E
ДРІБНА БІБЛІОТЕКА.

13.

ГАНС ШЕЛЬ.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ

СТОРОННИЦТВА В НІМЕЦЧИНІ.

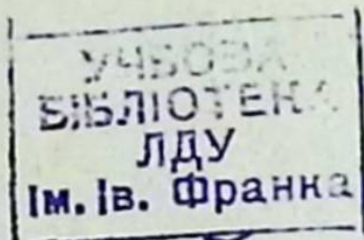
З німецького перекладу Г. М. и Г. Ф.

Передрук с „Правди“.

Ціна 20 кр.

ЛЬВІВ, 1879.

З друкарні Товариства імени Шевченка,
під зар'яд. К. Беднирського.

Львів ун-т
кабінет франкознавства
№ 374056

ЛВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Суспільнополітичні питання, напрямки і стороництва.*)

Суспільна політика се наука и штука, як уладити суспільність; а позаяк лад суспільности може настати тільки через найвисшу всеобіймаючу управу, и суспільність без держави неможлива, то понятє держави входить до суспільної політики. Таким робом суспільна політика, се сума змагань, що відносяться до суспільности, с. е. до исторично витвореного звязку родин и одиниць, котрий спільними господарськими и особистими взаєминами ціло удержується, ті господарські и особисті відносини на підставі однаких обичаєвих и правних поглядів уладжує и, очевидно, яко исторично витворений звязок неперестанно розвивається.

Ми сказали, що суспільність неможлива и немислима без держави, бо ж мусить бути якась управа, щоби улекшувала и обезпечала взаємини між поодинокими сустамими сеї великої громади інтересів.

Наука и штука, як би се найліпше уладити, зветься по просту політика. Вона займається, так сказати, зверхним уладженем, формою, в якій суспільність представляється на вні.

---

*) Перевід з німецького: *Unsere Socialpolitischen Parteien.* Von Hans von Scheel. Leipzig. 1878.

Але та сама зверхна форма може містити в собі ріжний зміст и як той сам державний організм перебуває ріжні форми управи, переходить без надмірного потрясеня від республіки до монархії, — так само може також однакова державна управа бути пригідна для ріжних суспільностей дуже несхідних в своїх основах. Старинна римська держава мала багато установ подібних до теперішних, а прецінь старинна а нова суспільність зовсім відмінні від себе.

Не хочемо ту зовсім заглублятися в філософію історії. Ми будемо держатись тільки нової суспільности, що одержала свій тип з історичної сумішки старини (antike), германізму и християнства, и основана на однакових понятях о родині и о власности.

Та сама суспільність живе в так ріжнородних державах, як англійська и французька, під так відмінними управами, як німецькі монархії и швейцарські демократії. Як з одного боку годі заперечити одноцілості нової суспільности, так з другого боку годі заперечити ріжнородности нових держав. Здавалося про-те, що між формою держави а суспільністю нема дуже тісної звязи, и що держава не має безпосередного впливу на розвиток суспільности.

А все ж таки годі не признати таких взаїмних відносин и бодай се можна сказати, що одна форма управи більше а друга менше спосібна трівало піддержувати розвиток суспільности и вводити в ній зміни.

В загалі можна сказати, що суспільний порядок удержуєся найдовше без зміни там, де політична управа обіймає найбільшу часть інтересів и їх до співчинности покликає. Се можна бодай теоретично сказати о чистій демократії, а історичні досвіди стверджують сю теорію. Нема може консервативнійшої суспільности як швейцарські демократії, и то именно в тих кан-

тонах, де демократія здавна вже утвердилась; а існуюча там по часті від давна а по часті нововведена установа „референдум“ (народне голосування над всіма уставами) виказала особливо в господарським праводавстві такий консерватизм народа, якого б їм позавидували консерватисти усіх других країв, и котрий довів би до роспуку всіх гороїжно-реформаторських державників.

Для глибоких суспільних переворотів, для швидких господарських реформ найвідповідніша форма управи — абсолютна монархія, бо вона подає великим реформаторам пригожий апарат для їх реформаторських ідей, щоб їх швидко и в пору вводити в жите; доказом сего н. пр. пруські реформи на початку, а російські в середині сего столітя.

Але в цілості здається, що питання суспільнополітичні дуже слабо звязані с політичними; а як помимо ріжнородних політичних управ суспільність остається в сущности однакою, так з другого боку по-при ріжнородні політичні сторонництва бачимо у всіх державах однакого цивілізованого шару однакі суспільнополітичні сторонництва. Так само и в теперішности. Але одну велику суперечність добачаємо між суспільнополітичними сторонництвами всіх часів и народів, а именно: одні — вдоволені існуючим ладом в суспільности, и через те раді ёго удержати, — а другі бажають основних перемін в управі суспільности, чи задля свого положеня, чи задля почуваної кривди. В такім значіню все були суспільні питання и суспільнополітичні сторонництва. А позаяк суспільність раз-у-раз розвивається, то раз-у-раз мусять виступати також нові питання и есторонництва; в кожній історичній добі вони мають заразом свої відрубні відтінки; су-

спільні питання старинного и середного віку зовсім не то, що теперішні.

Так само и тепер стоять проти себе два головні стороництва на ґрунті суспільних питань: консерватисти, котрі всіми силами опираються всяким основним змінам нашого суспільного ладу, и радикали, котрі домагаються таких змін. По середні зовсім природно стоїть посередна громада зложена з людей, котрі не мають потреби різко домагатися змін своїх інтересів, и с таких людей котрі признаючи истнуючі в кожній суспільности неминучі хиби раді старатися їх усунути, шіймаючи докладно потребу посвячення інтересів особистих для добра загалу. Але позаяк суспільні справи людей більше розгорячують ніж політичні, то легко твориться сильна впливова політична громада посередна, а суспільнополітична остається розмірно слабою и в ній проявляються вправді рішучі напрямки але слабше сполучені стороництва.

В такий спосіб будемо и при сёгочасній суспільности говорити о консервативних, радикальних и середних стороництвах. Сі послідні (радикальні и середні) найкрасше назвати стороництвами реформи. Назва „ліберали“ вправді була б відповідна, але, як побачимо далше, могла б вона дати причину до помішаня и помилок, позаяк нинішні так названі ліберальні стороництва зовсім не те, що суспільнополітична середна громада (група). Вони стоять більше на ґрунті чисто консервативнім.

Розуміється, що ті стороництва громадяться навколо суспільнополітичних питань породжених новішим суспільним ладом; то ж треба передовсім пояснити, які се ті питання.

Наша суспільність основана на властивих культурних елементах витворених старинним світом, гер-

манством и християнством; вона збудована на моногамічній родині, на повній приватній власности, на праві свободної умови між всіми формально рівноправними членами народу. З дійсних хиб або з хибних наслідків тих основних установ мусять вироджуватись суспільні питання.

Най хто як хоче думає про те, як трактувати и рішати ті питання, се одно певне, що головні питання підіймані тепер більше або менше справедливо — ось які:*)

По перше. Що до родини підносяться закиди против позадомашної праці дітей и жінок в загалі а також против надмірної позадомашної праці мужчин з біднійших кляс. Для так званих середних кляс визначається окреме „питане жіноче“, именно що до тяжкого економічного положеня незамужних женщин.**)

С питанням, так сказати, родинним вяжеться також питане „про помешкане.“***)

По друге. Що до приватної власности підносяться питання: чи и як запобігати б надмірному нагромадженю капіталів в одних руках через уродженє, щасте и другі

---

*) H. von Scheel, die Theorie der socialen Frage, Jena, Mauke, 1871; и Die sociale Frage (відчит), Bern, Jent und Reinert, 1873. Ad. Wagner, Rede über die sociale Frage, Berlin, Wiegandt und Grieben, 1872.; v. d. Goltz, die ländliche Arbeiterfrage, Danzig, Kafemann, 1872.

***) H. v. Scheel, Frauenfrage und Frauenstudium, Rectoratsrede in Bern, Jena 1874; також в „Hildebrandts Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Jena, річник 1874. книжка 1.

***) E. Engel, die moderne Wohnungsnoth, Leipzig, Duncker und Humbolt, 1873; E. Sachs, die Wohnungszustände der arbeitenden Klassen, Wien, Pichler, 1869.

причини, як дати б можливість як найбільшій масі народа користуватись власністю, не обмежуючи при тім змагання до економічної свободи и самостійности, и які границі установити для публичної власности.

По третє. Що до свободної умови підносяться питання: як би її уладити и як обмежити щоби и економічно слабшим по можности забезпечити свободний ужиток сил и рівні услівя в боротьбі о добробут; питання ті проявляються відмінно в різних галузях продукції.

До тих питань, котрі проявляються в певних формах відповідно до властивостей управи суспільности, відносяться верстви, кружки и громади (групи) народа и одиниці зовсім відмінно, після того, чи господарські інтереси товариські, традиція та наукові переконання потягають їх до одних або других питань. Наукові переконання стрічаємо тільки у немногих а с тих немногих тільки немногі голосно їх висказують, так що навіть між образованими людьми мало хто йде за їх проводом. Та справді ніде так не тяжко стрітити неупередженого, розумного а при тім практичного пійманя теперішности, належитої оцінки давнішого розвитку и ясного розпізнавання будучности, як на ґрунті суспільнополітичнім. Різниця заходить найперше в поглядах на самі питання, а відтак и в способах їх рішення. Деякі кажуть, що всі висше наведені питання, або бодай деякотрі при теперішних суспільних обставинах не мають ніякої підстави; другі знов розходяться лише що до їх рішення. В посліднім згляді заходить именно різниця що до того, що лишити силам приватним а що здати на руки держави.

Різниці в пійманю тих питань не творять ще безпосередно суспільнополітичних стороництв, а тільки напрямки. Бо не можна ще говорити о сто-

ронництві, доки діло йде про поодинокі, хоча й далекосяглі питання н. пр. про спілки, податки, мита — на котрі певне число осіб годиться, хочби переконання тих людей мали и як глибоку наукову підставу. Противно, щоби повстало сторонництво суспільнополітичне, потреба перше: спільности основного погляду на истоту и значіне суспільних питань в загалі, и на способи як їх рішати; по друге: спосібности до діланя в житю публичнім. При тім не конечно треба и на ділі не все лучається, щоб сторонництво ясно сформулувало собі тоту ціль до котрої прямує, та щоб члени сторонництва власною думкою та науковим переконанем доходили до тих поглядів, за котрі стоїть сторонництво. Бо особливо колиб ся послідня вимога була конечною, то всі сторонництва складалибся з дуже малого числа людей. В практичнім житю нема в загалі сторонництв чисто суспільнополітичних, але на їх засноване впливають то політичні — чи як звичайно кажуть формальнополітичні, — то релігійні причини с. з. вони мусять висказати свої гадки про формальнополітичні и релігійні питання. Сего не можна оминути и годі уважати за блуд; бо вступаючи до житя публичного, заступаючи публичні интереси в громаді и державі, годі ограничитись на одну частку публичних питань а про решту не згадувати; а тільки сторонництво мусить на всі боки висказати свій програм, чи то виразно, чи тільки зазначуючи в загалі своє змагане. Таким робом публичне сторонництво є завсіди заразом суспільнополітичним и церковним — се послідне в найобширнійшій значіню слова; розуміється, що оден або другий бік може мати перевагу; и так бік формальнополітичний у нинішних так названих лібералів, церковний бік в ультрамонтанів, суспільний бік у соціяль-демократів.

Розглядаючи суспільнополітичні стороництва треба мати на оці отсе їх згруповане, котре виробили сі три основні складники, и при поділі самого огляду треба все виходити с тої точки.

Приступаючи до самого огляду побачимо, що єдина наукова дорога тутка така, щоб насамперед вислідити историчне повстане суспільнополітичних стороництв, а відтак на тій підставі представити їх теперішний стан. Лише с такого становиска можна буде дійсно порозуміти, безсторонно представити, належито оцінити и бодай потроха заглянути в будучий розвиток сих стороництв. Проте найближче и найважніше завдане наше — докладно вказати историчну основу, на котрій опираються погляди наших суспільнополітичних стороництв, хотьби прийшлось нам в тім згляді не сказати справді нічо нового.

II.

Историчні основи німецьких суспільно-політичних стороництв.

Відрубні признаки німецьких суспільнополітичних стороництв основані, розуміється, на властивостях новійшої суспільности, — и ті німецькі стороництва, котрі ту будемо переглядати, залежать від складу суспільних и публичних порядків в Німеччині.

Німецька суспільність, се прецінь не є щось відрубного від тої загальної „новійшої суспільности“; противно, в германських и романських культурних державах Европи и Америки суспільні погляди и господарські основи в ґрунті річи однакові, — а з розвитком материяльної и духової обміни стаюь взємнини всіх

людей того великого культурного круга чим раз тіснійші, відносини чим раз однаковіші. Вихідна точка, від котрої починаєся та „новіша суспільність“, се безперечно французька революція, котра передовсім довершила побіду маючого міщанства над старою феодалною державою, и то як в господарськім, так и в політичнім згляді, а відтак дала почин зовсім новому розвиткови людей на идеальних підставах волі и рівности.

Правда, в Англії переміна старої суспільности в нову почалася давнійше и довершилася спокійнійше, — а та властива мішанина останків феодалізму и грошевої олігархії, котрою відзначаються тамошні порядки, в многих зглядах відрізняєся від нашого суспільного ладу. Але помимо тої несхідности в розвитку и переходах, всеж таки остаточні добутки ту и там и що до часу и що до якости в ґрунті річи такі подібні, що насміло мож говорити о новім культурнім звороті в європейській суспільности від революції 1789 р.

В тім часі абсолютизм и меркантилізм виховав під боком ґрунтової аристократії нову господарську силу — міщанство, — а під боком сільської господарки промисл. Всі складники господарки грошевої були вповні вироблені. Настав час — и проломано старий, историчний уклад суспільних верстов, опрокинено старі форми власности и способи господарованя з усіми стісняючими їх путами.

Як думки Монтескіє и Руссо приготувили революцію політичну, так приготвила переворот в поглядах господарських и правно-економічних нова школа економістів, тісно звязана з матеріялістичною філософією того часу. Від середини минувшого столітя розвивали так названі фізіократи нову економічну науку, котру треба вважати першим и досі єдиним си-

стемом тої науки, — бо вони справді стрібували покласти одноцільний будинок суспільної економії и заразом звязати ёго як найтісніше с цілим суспільним и політичним ладом; оперта на них англійська школа економічна не повела дальше роботи в тім напрямі.

Фізіократи силувалися наперед понятти саму истоту суспільної економії без згляду на сякі або такі обставини сеї або тої держави; через те вони покладали основу загальної суспільної економії. Вони перші показали, що політика економічна, се не діло тикаюче тільки кишені сего або того князя, але діло тикаюче порівно кожного горожанина; вони старалися вияснити и виказати, як твориться и як ділиться між усіми господарськими верствами ціла сума достатків; вони стрібували заразом, кладучи властителів ґрунтових в основу всеї суспільности яко найважнійшу, продуктивну клясу, — звязати економічне уладжене суспільности с політичним, — думка, котру відтак, хоть в иншій формі, підніс на ново Сен-Сімон.

При тім ціхує фізіократів досить досадно спротивлене пануючому до них меркантилізмови. Наперекір пересадному ціненю грошей яко головного богацтва, вони твердять, що тільки полєві, первісні витвори становлять властиве, живуще богацтво народа. На перекір меркантилістам, котрі підносили торгівлю и промисл, фізіократи стояли за тим, щоби підпирати рільництво, найважнійше жерело богацтва. Замісць клясових ограничень и державних стіснень, зовсім не сприяючих розвитку новійшого діловодства, вони домагалися самостійности и свободи праці и зносин; замісць руйнуючих данин и спиняючих мит домагалися установленя рівномірних податків, котрі би захвачували богацтво

при самім ёго повстанню, а відтак зацвнювали ёму легкий и швидкий оборот.

Той фізіократичний систем, носячий в собі зароди плодового розвитку, переняли відтак, як звісно, Англічане, и основну ёго думку, що „посеред зовсім природного порядку три фактори продукції — природа, праця и капітал — мусять витворити найбільшу масу достатків“ повернули на збудоване знаменитого систему вольної торгівлі або Смітіянізму, котрого основа и ціль zarazом, се понятє „народнёго богацтва“, т. е. сума всіх вартостей, находячихся в господарстві цілого народа, без згляду на їх розділ и їх суспільне діланє.

Конечно нам ту представити собі в цілости всі характеристичні ціхи и всі хиби тої науки, против котрої тепер так завзято борються сторонники суспільної реформи и радикали, — щоб могли порозуміти, о що властиво розходитьсь. При тім не в тім ту діло, щоби викладати спеціяльно науку того мужа, котрий насамперед переніс фізіократизм до Англії, т. е. Адама Сміта, — але той ряд думок, котрий так названа „англійська школа“ и її прихильники у всіх краях виробили в звісну „теорію вільної торгівлі“. Чи сам творець тої школи так думав и учив, — се зовсім нас не обходить, — ба ні, мусямо навіть зазначити, що Адамови Смітови ніяк не годиться приписувати того, що звичайно зовуть ёго системом. Сміт писав підчас першого великого росцвіту англійського промислу фабричного, заступав погляди образованої середної кляси, котра могла голосити, що її интереси и погляди, се интереси и погляди цілого світа, — бо вонаж то обалила феодалізм, між тим, коли робітники мало ще почувалися до єдності клясової, мало ще піймали и боронили своїх відрубних интересів. С того становиска и для такої публики прикроїв він фізіократичні идеї и прибрав їх

в домашню, англійську одіж. У не́го ще нема й проблеску тої свідомости, що думка може мати суспільну донеслість, так само як нема й гадки про ясний розвиток якого небудь економічного поняття (от хочби й поняття праці) ані про систематичне оброблене. Сесі хибби поповнили бодай по часті Французи, між тим, коли німецька ученість, окрім кількох мужів, як н. пр. Ліст, аж до половини сего віку то тільки й робила, що живцем усе переймала від них; хіба, що хто би схотів уважати оригінальними помислами такі чисто внішні, щоб не сказати — фільольогічні перекрійки, якими займався н. пр. Льюц. Назву „Смітіянїзм“ котрою охрещено науку вольної торгівлі, не треба проте піймати яко власну науку Сміта, хоть він справді своїм популярним и приладженим до потреб часу обробленем науки економічної зискав загальну прихильність до тих думок в краю так високо промисловім, як Англія.

Представмо собі затим головні основи сеї науки; ось які вони:

Підстава и ціль господарства народнєго, се за-спокоење потреб. Потреби чоловіка неограничені; вони збільшуються с приростом достатків, витворених для їх заспокоєня. Чим вони більше ростуть и повнійше заспокоюються, тим доскональнійше господарство народне, котрого ціль именно — здобувати як найбільше достатків. Достатки здобуваються працею при помочи природи, а при помочи назбираних виробів — капіталу — творяться знов нові средства продукційні и консумційні. Як капітал твориться через нагромаджене виробів праці, так з другого боку він же становить підставу до дальшої праці. Щоб витворити як найбільше достатків, треба як найбільше визискувати природу капіталом и працею. А се можливе лиш тоді, коли всі господарські сили зможуть працювати без

жадної перепони. Тим то й свобода продукції — головна підстава багатій продукції, цвітучого господарства народнього, великого багатства національного. А свобода продукції вимагає, щоб ніяка зовнішня сила, а именно сила державна, не мішалася до неї. Держава не може штучними способами викликати найбільшу продукцію, — противно, вона стане тільки завадою на дорозі до найвідповіднішої и найбагатшої продукції, продукції для своєї власної користі. Власна користь, се єдина підойма и порука найпліднішого господарювання. Проте треба їй лишити зовсім вольне поле до ділання, а тоді кожний поверне свою працю и свій капітал туди, де з них буде найбільший хосен. Проте не треба ніяк обмежувати ані капіталу в шуканю и добуваню зисків, ані праці в шуканю найліпшої плати. Свобода праці для власної користі впровадить зазидництво між робітниками и капіталістами, а в тім зазидництві той випередить других, хто однаким коштом витворює найбільше, т. є. найдешевше. З ніякого другого жерела, а тільки с свободи, може виплисти отсе добро. Таким способом повстає найбільша маса достатків, а консументи при тім получають все, чого їм треба, без ніякого штучного распорядку. Бо при таким природнім ході народнього господарства, де є потреба якого товару, там повстає попит за ним, а де є попит, там, розумієся, швидко найдуться люде, готові заспокоїти ёго, впень таки для своєї власної господарської користі. Де попит, там виступає и подаж; а через те не тільки витворюване достатків зовсім природнім способом відбувається и порядкуєся само с себе, але робиться також в найдогіднійший для споживців спосіб именно через звязок попиту с подажею. Бо коли попит за яким небудь товаром дужший, аніж ёго подаж, то, правда, на разі попитуючі будуть мусіли

боротися між собою о товар и платити за него далеко більше, аніж коштувало ёго витворене; але та висока ціна швидко звабить других до твореня и подаваня того самого товару. Тоді настане знов боротьба між подаючими, в котрій ціна товару конечно мусить вменшитися о тільки, що більше менше зрівнаєся с коштами ёго витвореня. Понизше тих коштів вона не може знизитися на довго. Таким способом устанавлюєсь ціна, вдоволююча одних и других. Таким способом витворці и споживці, питаючі и подаючі стоять раз у раз супротив себе в ненастанній але благодатній боротьбі, котра йде зовсім після законів природних.

Ті самі відносини, що між купуючими и продаючими в звичайнім значіню того слова, заходять також між властителями капіталу и властителями праці, т. е., між підприємцями и робітниками. Капітал потребує робучої сили, щоб міг піти в діло, — а праця вимагає капіталу, щоб заявитися; капіталіст виступає як питаючий, робітник яко подаючий товар: працю. Чим більше творить капітал, тим більше праці вимагає; чим більше праці затруднено, тим більше твориться капіталу. И ту природний закон попиту и подажі при помочи конкуренції порядкує всі відносини, котрим единиця мусить піддаватися.

Давши таким способом волю и природний хід господарській машині, введемо в рух та уладимо її тим самим в найпростійший и найдоскональший спосіб, а господарська користь кожного буде при тім запевнена и остаточно вирівнана. Бо именно боротьба інтересів природною конечностю виродить згідність інтересів, бо скоро всі зможуть свобідно добиватися своєї користи и скоро власна користь покаже кождому найдогіднішу дорогу до єї осягнення, то кождий, значить, и мусить її осягнути. Таким робом и капітал буде ужитий на те,

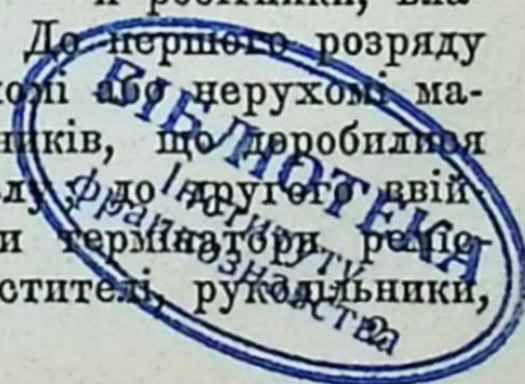
чого найбільше треба, и праця буде поділена найкраще; через те буде продукуватися з найменшим коштом найбільше, т. е., найдешевше, и заспокоїться — о кілько мож — найбільше потреб. А тоді осягнена ціль народнього господарства: — витворене як найбільшого народнього богацтва.

Сей ряд мислей мож на беспечно вважати головною основою Смітиязнізму або систему вольної торгівлі, с котрої відтак випливають дальші подрібности и виводи економічно-політичні. Так само можна сказати, що прихильники тих думок уважають їх не тільки провідною ниткою для піймання истнуючих економічних порядків, але радше регулами пригідними до беспосередного, практичного застосованя.

Зараз на перший погляд видно, що та наука тісно звязана с пануючою під той час школою „природних прав“, що не звертає ніякої уваги на историчний розвиток и виходить с того переконаня, що всі господаруючі стають супротив себе з однакою силою и однакою свободою, — и кождий здоровомислячий пізнасть також, що именно ті основи становлять єї слабі боки.

Економічне праводавство, бажаючи передовсім розвинути всі продуктивні сили, пішло за тими поглядами. Як в промислі так и в рільництві скасовано всі давні пута, котрі вязали и властителів и робітників заспів, — и таким способом в господарстві були тепер тільки підприємці, властители капіталу — и робітники, властители товару званого працею. До першого розряду ввійшли всі посідаючі більші рухомі або нерухомі маєтки и деякі доробкевичі з робітників, що доробилися маєтку при новім розцвіті промислу. До другого ввійшли бувші кріпаки, челядники и термінатори ремісничкі, по части також менші властители, рукодільники,

950456
N 374056

котрі насамперед протрапились в конкуренційній боротьбі с швидко зростаючим великим промислом, попереду переважно в Англії.

Повстане п зріст того нового стану наємних робітників потягли за собою такі важні наслідки, — пізнане ёго истоти таке конечно для зрозуміння цілого соціального руху, що мусимо над ним блисше застановитися.

Продуковане на великий розмір — а до такого намагає господарський розвиток майже у всіх галузях промислових з більшою або меншою бистротою — не тільки змінило давнійші, особисті зносини витворця с споживцем, не тільки зробило споживане дешевшим, але також відняло ёму ціху индивідуальности, причинилося до розділу, а радше сказати, до сконцентрованя п швидкого помноженя людности, а передовсім до збільшеня стану вольних наємників, так, що вольнонаємна праця тепер переважає, між тим коли давнійше, обіймаючи тільки невеличку часть людности, вона вважалася впійком. Окремі ціхи тої вольнонаємної праці лежать в тім: 1) що згода робуча заключаєся при вольнім праві п на короткий час, не тягне за собою ніяких трівалих взаємин між робітником а підприємцем ані зі згляду на само підприємте, ані зі згляду на домашне господарство, п 2) в тім, якого рода дохід получає робітник. Дохід сей, то грошева плата, котра безпосередно не стоїть в ніякім звязку з вартостю виробленого витвору п звичайно виплачуєсь робітникови, заким ще той витвір зістав спроданий яко товар. Чим більше змагаєся продуковане на великий розмір, тим, розумієся, менша стає економічна самостійність наємного робітника, а з другого боку, чим більше росширюєсь ринок*)

---

*) Ринком називаєся всяке місце, де продаються товари. Кожда галузь промислова, витворюючи инші товари, має також

и спекуляція, тим частійші бувають потрясення всіх стосунків робучих, котрі мають найбільшу вагу для насмного робітника, бо від них же залежить, чи зможе він получити роботу и як уладить своє жите. Властива промислова фабрикація звязана ще з другими недогодами, котрих однакo ту не потребуємо далі тикати.

Коли затим шириться чим раз більше така наємна праця, витворює вона велику и обставинами свого жита однаку масу наємників, осібну робітницьку клясу, при помочи котрої промисл справді безмірно швидко поступає наперед, але котра при тім, яко кляса, стає в звісну супротивність до решти суспільности а борючись раз у раз о збільшенє платні легко може перейти до зовсім ворожого становиска, що проявляєя в ріжних суспільно-політичних домаганях.

Коли проте з одного боку та кляса не маюча и тим самим економічно зовсім беспильна раз у раз падала в „вольній“ боротьбі конкуренційній, а з другого боку підприємці виповнювали щиро свій обовязок (після понять вольноторгової науки), а именно старались витворювати як найбільшу масу достатків, не зважаючи на уживаних до того витворюваня людей, не дбаючи о тих, що при роботі окалічили и т. д., — то конечно мусіло дійти до невдоволення и нужди між робітниками, а далі було б дійшло й до боротьби, якби не зараджено лиху реформами.

лиший ринок, бо одних товарів потребують там, других там, одних більше, других менше. Росширенє ринку належить так розуміти що крім давних мієць відбуту показались ще й нові. И так н. пр. промисловці англійські давнійше карабіни довозили тільки до Европи, — відтак ринок їх (т. є. відбут на товар) росширився на Америку, — а далі й на Африку, де, як звісно, достарчили їх Зулюсам на власну біду.

Та нужда конечно мусіла наперед проявитися в краях найбільш промислово розвинених. И справді так сталося, як незаперечно посвідчує цілий ряд основних вислідів про положіне робучих кляс, ще від тридцятих років нашого столітя. У Франції особливо зробили зворот на тім полі вислідки Вільєрме про жите робітників у прядільнях 1838 р., відтак письма Фрежіє, Паран-Дюшатля, Бюре. В Англії виследи про положіне робочої кляси Фридриха Енгельса (1845), хоть и навмисно виставляли вперед темні боки, всеж таки дали повід до важкої задуми, а парламентарні анкети, слідячі аж до наших часів за обставинами ріжних промислових галузей, доставували раз у раз нового матеріялу, такого, який Карль Маркс в своїй книжці „Капітал“ (1867) використав простірно, хоть и односторонно. В прочих краях мало стосунково зробила и держава и приватні люде для пізнання життя робочого люду, а особливо Німеччині треба закинути, що єї промислове праводавство зладжене без достаточного практичного підготовлення; через те й доси ще йдуть спори про добрі и злі боки того праводавства, а ніхто не береться до відповідних вислідів про сам стан економічний, так, що поле ту дуже широке для всіляких суперечок пустими фразами.

Ті економічні недогоди нового господарства, котрі особливо різко визначувалися в житю наемних робітників, сталися зародом опозиції, котра виробила нові суспільно-політичні ідеї.

Мусимо вже тутка виложити ті ідеї, противні вольноторговству, бодай о тільки, о кілько вони є попередниками нинішних радикальних и реформових ідей в Німеччині, так що коли відтак перейдемо до представлення німецьких сторонництв, будемо мати вже ясно зазначену вихідну точку.

В той сам час, коли Роберт Мальтус розвивав свою знамениту теорію залюднення, котра в економічнім згляді не може остоятись с тої простої причини, що не бачить, що люде не непосредно залежать від природи чи там від плодності землі, але опановують и повертають на свою службу сили природи при помочи власности; в той сам час, коли Давид Рікардо робив свої не менше славні висліди про робітницьку плату, котрі також доходять до того сумного виводу, що положіне робітника може троха поліпшитися на якийсь час лиш тоді, коли він буде поволійше и в меншій мірі множитися, ніж капітал, — в той сам час уже Сімонід де Сізмонді, видячи всі англійські порядки, стратив віру в вартість вольноторгової науки, але сам не зумів дійти навіть до почину нової теорії.

Властивим творцем суспільнополітичної критики, котрого думка, хоть ще попутана и невироблена, повела за собою далекосягаючі наслідки теоретичні и практичні тріваючі ще й тепер, мусимо вважати Сен-Сімона; проте конечно треба бодай побіжно вказати, як ёго ще дуже неясні ідеї, роз'яснюючись и поповнюючись виробили новійші соціаль-демократичні засади.

Анрі де Сен-Сімон висказав у своїй „Parabole politique“ (1819) сміле як на тодішний час питане: чи гірше було б для Франції, як би нараз стратила всю королівську родину, весь двір, все висше духовенство и всіх висших урядників, в загальній сумі три тисячі найвисше в краю поставлених осіб, — чи, як би стратила три тисячі своїх найбільших учених и найліпших робітників? Відповів на те, що страта найліпших робучих сил була б далеко тяжшою для краю, між тим, коли на тамті найвисші місця лехко було б найти охочих. Серйозна думка в дивачній формі! Приглянувшись близше сему питаню и тій відповіді, побачимо

в них більшу вагу, ніж би се на перший погляд здавалося. Се велике питанє про становиско власности и праці в суспільности, висказане ту, правда, дивачно, але дуже важне там, де недавна революция угрунтувала суспільний лад на нових основах — свободі и рівности перед правом. В тім питаню лежить увесь суспільний програм Сен-Сімона, — з него свідомість суспільного питаня розрослася в цілій новійшій суспільности. Сен-Сімон хотів через те сказати, що праця — він називає її в найобширнійшій значіню слова „l'industrie“ — не займає в суспільности такого становиска, яке їй належить. Прихильники Смітїанізму, вважаючи свою теорию за нехлибну, бо основану на законі природи, доказували, що праця, се творець усякої вартости и основа народнєго богатства, — між тим на ділі виходило, що не праця, а посіданє займало в суспільности пануюче становиско; отожто Сен-Сімон хотів, щоби виведені були прості консеквенції с тої теорії. Він хотів, щоби „индустрия“, скоро є основою суспільности, займала також відповідне становиско. Він домагався для сили, котра, після наукових виводів, піддержувала и збогачувала суспільність, також першого місця в тій суспільности, панованя. А що було дотепно и досадно нашікованє в тій „Parabole“, то розвів Сен-Сімон обширнійше в другім письмі с послідних літ свого життя, котре написав після невдалого покушеня о самоубійство и назвав „Catéchisme des industriels“. Катехізм той починаєся питанєм: Що таке промисловець (industriel), на котре відповідає: Се кождий, хто працює, щоби витворити або приспособити средства для заспокоєня потреб або для приємности чоловіка. Всі разом такі промисловці, се сума праці, становлячої животну підставу суспільности. А колиж поглянемо, яке становиско займає та найважнійша верства в суспільно-

сти, то побачимо, що — саме послідне; а коли спитаємо, яке становиско повинна би займати, — то признати мусимо, що — саме найперше. Проте наука мусить узяти на себе завдане — поставити промисл на те становиско, котре ёму належиться. Сен-Сімон затим перший проповідував право праці до панованя на підставі сі господарської важности. Довкола сеї точки горнутья всі ёго суспільно-реформаторські змаганя, — и таким способом порушив він думку, котра поволи стає клясовим самопізнанем робітників, и, часто фальшована та каламучена, ширитья з осередків великого промислу чим раз дальше и дальше и викликає чим раз нові думки и рухи. Праця, котру вже вольноторговці шумно назвали жерелом богацтва народнёго, набрала тепер нараз зовсім иншого значія. Вольноторговці піймали „працю“ яко технічний складник продукції, яко средство до твореня капіталу, — але консеквенцій не ротягали на робітників; вони прийняли давну установу власности, пануючу вже в невольничих державах старини, після котрої тільки посідаючий набував нове посідане, — а с суспільної истоти праці не виводили ніякого суспільного управнєня; вони зовсім не бачили ніякого звязку між суспільностю, а народнім господарством. А именно на той звязок напер Сен-Сімон; він зробив працю с технічного суспільним діячем; впорядковане народнёго господарства він уважає завданем усеї суспільности. И розвиваючи науково ту думку, Сен-Сімон став основателем соціалізму.

Як основна Сен-Сімонова думка висказана в дивачній формі, так також майже дитинний, а прецінь глибоко значучий ёго исторично-філософичний начерк розвитку, котрий мав пояснити, як прийшло до того, що промисловці — найбільша маса народа и в фізичнім и в духовім згляді — піднали під власть пануючої те-

пер меншости. Не потребуємо ту розбирати того начерку; досить буде зазначити, що він дійшов не до такого виводу, який мовчки признавали Смітїяністи, що именно теперішній суспільний лад є найліпший и найдоскональший, що в нім цивілізація дійшла до свого вершка; — противно, Сен-Сімон дійшов до того, що конечний ще крок дальше, щоб витворити таке суспільне впорядковане, в котрім би кляса властителів и шляхти, а також сила військова стояла низше працюючої часті суспільности и тільки їй служила, — а щоби таким робом из старого феодального ладу державного виробився новий, чисто промисловий, яко звершене цілої цивілізації. „И ми, — говорить він, — ми беремося до того — піднести промисловців до власти и поваги!“ Промисловий систем має бути угрунтований на засаді правдивої, зуповної рівности, зносячої всякі родові и маєткові привілеї. Щоб се приготувити, треба насамперед розумно пійняти промислову державу. Сен-Сімон умер на руках своїх учеників с словами, повними твердої віри и надії: „Будучність наша!“

Хто хоч троха вміє підняти свій погляд над истнуючі економічні порядки и бачити їх з боку историчного, той мусить признати, що Сен-Сімон, виказуючи несхідність між економічною а суспільною організацією, справді підніс велике, ще не роз'яснене питане. Але кожний признає також, що та думка, діставшия в реальнійшій формі між люд робучий и немаючий, могла, а навіть мусіла звільна стати силою, розвиваючою потужно зароди суспільного невдоволення и клясового роздору. Розумієся, що в такій абстракційній формі, яку їй надав Сен-Сімон, вона не могла того зробити.

Сен-Сімон сам не трібував ніколи проводити своєї идеї в діло при помочи агітації и організації; він пожертвував всі свої сили и средства, відмовив собі

всякої вигоди и роскоши, боровся за духове вироблене своїх цивілізаторських идей, але не подав ніякого способу до їх переведеня; він також не виступав просто против жадних установ, на котрих опирається давний устрій, — ані против родини, ані против приватної власности, ані против права спадкового. Але суспільно-реформаторські идеи мусіли до них взятися, хочаби проявитися в певній формі. Ту форму надав їм, як звісно Сент-Аман Базар, котрий висказані ще Сен-Сімоном сумніви о абсолютнім праві власности обострив в той спосіб, що узнав истнуюче родинне право спадкове нерозумним, неекономічним и противним суспільности.

Аж з виступленем Базара набирає Сен-Сімонізм означеної форми и двигачої сили; суспільні хиби виповідаються острійше и скutoчнійше. „Коли поглянемо на положене європейських народів, — каже Базар, — то щож побачимо? Всюди, в церкві, державі и суспільности розлад и несупокій. Гляньмо лиш на суспільність, кілька нужди покажеся нашому поглядові, скоро тільки навмисне не схочемо жмурити очей! Наш час переважно промисловий; але промисл, котрий би повинен кожду єдиницю увільнити с пут авторитету и ущасливити, стався тепер побоевищем, на котрім с поміж тисяч розвалин и нужденних хаток де-де піднимаються величаві палати богацтва, що придавлюють кожде молоде щасте и намагане. Теперішне право, керуюче промислом, се конкуренция; але се прецінь війна всіх против усім, війна, котра кінчиться придавленем більшости. Загибель слабих — зъявище зовсім звичайне, над котрим всі охають, але котрому ніхто не зараджує. Чиж се задача людскости? Якже ж не маємо ми з глибоким смутком дивитися на такий порядок, в котрім загальним окликом є несупокій и боротьба о жите?“

А дальше питає, чи такий стан суспільности конечний, и доходить до того, що ні. Суспільність має в собі силу и призване до поступового розвитку и досконалення; причинюватися до него, се обовязок всіх, хто почув хиби теперішного устрою. Визискуване чоловіка чоловіком мусить перестати, а настати суспільна згідність. Але се може статися лиш тоді, коли правні форми теперішного господарства будуть або знесені або основно змінені. А передовсім теперішнє право власности спиняє всяку зміну и поправу. Головна помилка нашого часу що до власности, по думці Базара, ся, що теперішнє право власности вважається абсолютним, зовсім конечним и незмінним. — Смітїянізм назвав ёго „законом природи“ — між тим се як раз противне всім историчним фактам, котрі показують, що власність переходила через найрозмаїтші ступені. А тепер приходить важний крок в виводах Базара; він каже: теперішня власність все таки є власність родини и не відходить від неї, хоч умре сей або той член родини. А прецінь поступ часу, зносячи давнішу дідичність урядів, вказав уже правдивий спосіб для рішення основного суспільного питання. А спосіб сей зовсім простий: не зносити власности приватної, але настановити спадкове право заслуги замість спадкового права свояцтва; а поєднане одного з другим лежить в тій засаді, що по смерти властителя спадок ёго переходить не на родину, але на цілу суспільність, при помочи котрої ся власність здобута; суспільність знов представляє держава, котра своїми правами охоронює власність.

В тім сформулюваню Базара найшов Сен Сімонізм свою властиву, приватно-правну основу и zarazом спосіб — віддати „богацтво народне“, як ёго шумно звали Смітїяністи, в руки суспільности и в її распорядок,—

и разом ту вже визначена була ціль, до котрої мала вести соціальна агітація. Тепер уже виразно на против „капіталізму“ став „соціалізм“. Ту почалися проби, вияснити звязок понять капіталу, власности и праці, котрого не дошукувалася пануюча суспільно-економічна наука. Під понятє „праці“ підведено ту не тільки „капітал“, котрий, як звісно, повстає тільки через працю, але и власність, котра становить суспільний зміст капіталу.

Вказана ту теорія права спадкового зведена відтак самими Сен-Сімоністами на дуже скромний розмір: домагане високих, прогресивних податків спадкових и знесене спадкового права в тих ступенях свояцтва, де того економічна потреба не домагася; нині навіть дуже умірковані вчені признають в тих вимогах значну часть правди. Але нині ті вимоги, яко средства агітації займають дуже неважне місце, — вимоги нині йдуть далеко дальше, а боротьба завязалася переважно між робітниками а підприємцями, и на хвилю приглушила другу боротьбу — між маючими и немаючими. Але се ще не значить, що ся друга боротьба зовсім перестала, — се тільки змінений атак, а Сен-Сімонізм так само до сего, як и до того дав причину. Він навчив народ при питаннях політичних добачувати також їх економічні наслідки; він почав організувати немаючих робітників супротив богачів-власителів. Він обострив різку супротивність між одними а другими, а имено: маючі зовсім природно бажають „свободи“, с. е. неограниченої и неорганізованої праці та комунікації, бо ім досить їх „природної“ сили, — за то робітники имено для своєї охорони против природної переваги маючих бажають, щоб висша, понад боротьбою інтересів стояча сила поряdkувала промисл.

Що раз частійше роздавалися жаданя „видідиче-

них“, як Ляссаль пізніше назвав робітників, — чим раз яснійше виступали на верх клясові противности. Але деж була держава, котра б могла сповнити ті жаданя, погодити ті супротивні змаганя? Чиж могли робітники, немаючи, ждати від новійшої держави не то вже послуху та розваги, але бодай свободи — висказати свої жаданя? Ніхто не міг сего надіятися, видячи ту міру свободи и рівности, яку „систем промисловий“ виборів для народа. В найбільшій часті держав біднійші були виключені від політичного права голосованя через високий цензус; у всіх головних державах Європи заклази стоваришень, по часті аж с почином ліберальної доби ново введені або заострені, вказували досадно, що говорячи о свободі праці ті панове були ще далекі признати свободу робітникам; податковий систем наших держав показував також, що й ту далеко ще до переведеня господарської рівности. Ніхто, окрім людей зовсім сліпих на историчні факти, не посміє заперечити, що аж до половини нашого столітя истнувало ще много таких установ, переважно приладжених до потреби кляс маючих; немаючий, правда, мав право стати також маючим, але змоги до того не мав так само, як давнійше. Відти зовсім природно мусіло піти, що немаючи, а властиво вчені, заступаючи їх интереси, передовсім звернули свою думку на те, о скільки новійша держава пригідна осушити соціяльні реформи и відки би ту властиво почати.

Конечна річ, що через те ще більше звязано питане реформи соціяльної з реформою політичною, до чого почин дав уже Сен-Сімон. В тім згляді найважнійші на європейській суші великі рухи 1848 р.; в Англії чартисти трібували добитись поліпшеня на чисто економічнім ґрунті. И знов бистра и ясна думка Француза винайшла рішаючу форму для таких реформових змагань.

Люї Блян, великий и смілий в пійманю радикальних суспільно-політичних думок, але не рішучий тоді, коли йшло о їх переведене на ділі, зробив в своїй „Organisation du travail“ (1839) дальший важний крок поза Сен-Сімона и уложив в цільний програм усе, чого домагалися немаючі від суспільности; той програм мусів мати далеко тривальший вплив ніж жаданя Базара, бо питане соціальної реформи переніс с поля правного на поле заряду и zarazом визначив дорогу, котрою може наступити зміна в положіню немаючих робітників серед цілого суспільного господарства.

Люї Блян виходить с тої думки, котру вже стрічаємо у Базара: що прославлена пануючою наукою конкуренція не є дорога до загальної згідности інтересів, але засада зовсім противна суспільному поступови, бо веде с собою угніт меншости над більшостою и вічну боротьбу, котра прецінь не може бути завданем людскости. Замісць сеї сили, що двигает тепер усе суспільне господарство, треба проте ввести иншу, котра би могла впорядкувати суспільність користно и для немаючих. А позаяк се капітал при помочи конкуренції на чисто господарськім ґрунті придавлює суспільність, то треба на тім самім ґрунті зломати силу капіталу; до того треба ще більшого капіталіста, але такого, котрий би був готов зруйнувати конкуренцією всіх менших капіталістів, а весь капітал повернути на користь загалу. А такий капіталіст иснує; иде лиш о то — спонукати ёго, щоб свої средства пустив в діло именно в тім напрямі. Сей найбільший капіталіст, що не тільки має силу покорити всіх инших, але також з власної внутрішної природи о те найбільше дбає, щоб помочи немаючим, — се держава. Вона може и повинна силою своєї власти вирівнати велику суспільну супротивність піддержувану конкуренцією з еї усіма

гіркими наслідками. А взятися до того може держава ось як: Щоб перемогти конкуренцію, не руйнуючи при тім насильно цілого суспільного ладу и щоб таким способом звершити мирно своє завдане, мусить держава бути узнана найвищим впорядником продукції и мати надану собі велику силу. А тоді мусить братися до діла так само, як капітали приватні в своїй боротьбі и конкуренцію поборювати конкуренцією. Звісно нам, чому великий капітал все поборює и пожирає менші: він з многих причин витворює дешевше и на торзі не так легко тратить, як менший, а тим самим підкопує самостійність а остаточно й истноване слабших економічно підприємців. Коли затим держава, найбільший капіталіст, — виступить разом jako продуцент и конкурент, то поволи відбере всім меншим капіталам можливість продукованя. Правда, се не станесе нараз, але станесе конечно. По якімось часі зможе держава, вживаючи належито своїх спосібностей, без насилля и перевороту статися паном усеї продукції. Скоро раз узискана така підстава, то легко вже на ній далі будувати в напрямі реформ суспільних; бо, розумієся, сего не досить, щоб держава панувала над суспільним господарством, але тре також, щоб те пановане йшло на пожиток суспільности. Пануючи над промислом бере держава на свої руки, або закладає промислові фабрики. Їх заряд передовсім належить виключно до неї. Вона видає органічні права, порядкуючі працю, за призволом народнєго представництва. Вона також займаєся веденем праці, або як Сен-Сімоністи казали „гієрархиєю функцій“. Але поволи вводить в організацію праці принцип демократичний. Скоро робітники набули досить вправи и вмілости, вибирають самі своїх наставників и ділять дохід с праці порівно між себе. Щоб приспособити їх до того ви-

щого піймання власного становиска, мусить, розумієся, и виховане їх бути відповідно поліпшене.

Нам нічого ту вдаватися в розбір тих Люї-Блянівських идей реформових, так само, як нічо доказувати, що знамениті, навмисно схиблені проби паризьких „народних варстатів“ р. 1848, де жаданя „права до праці“ мали бути введені в діло, не становлять ніякого доказу против Люї-Блянівської організації робітницької. Значіне Люї-Бляна зовсім не лежить в ёго практичнім системі, але переважно в тім, що кинув у народ думку: що теперішня держава має обовязок поправити соціяльне лихо и що способами, яких достачує теперішнє суспільне господарство, мож добитися до поправи долі робітників.

Люї Блян не домагаєсь ані зовсім нової суспільної основи ані властивої переміни народнёго господарованя після невитрібуваних ще засад; він тільки хоче повернути в инчій напрямі діяльність истнуючих и знаних сил. И та думка становить властивий перехід від зовсім теоретичного піймання реформових идей до практичного змаганя. Ніколи ще перед тим не показано близше и яснійше становиска и завданя державної власти супротив усіх суспільних роздорів. Аж тепер робітники побачили в державі силу, котра безпосередно може стати для їх піддержаня. И тепер зовсім природне було ось яке розумоване: Скоро держава має змогу впорядкувати народне господарство на користь немаючих, все одно, чи такими способами, як хоче Блян, чи другими, — то чому ж не береся до переведеня соціяльної реформи? Очевидно не держава ту винна, що се не діється, а тільки ті единиці, котрі за для своєї економічної сили держать в руках також політичну управу и зовсім не бажають соціяльних реформ. Щож має затим робити робуча кляса, щоби по-

правити свою долю? По prostu ось що: Коли конче треба мати в руках політичну власть, хотівши вліяти на господарство народне, то мусять немаючі старатися здобути ту власть для себе. Ходить отже передовсім о те, щоби немаючі, чи там в економічнім згляді наемні робітники, добилися політичної власти, тоді вони пічнуть діло соціальної реформи; одним словом, ходить о соціальну демократію, основу на тій думці: робітники мусять дійти до власти, щоби при помочи державної сили впорядкувати працю супротив „свободи“, яку заступають теперішні маючі верстви. Таким робом політична власть ту не ціль, а средство, и питане про політичний устрій стосунково менше важне.

Таким способом тепер найдена була провідна думка для соціального реформового руху з боку немаючих, и то думка єдина, яка с того боку бачиться можливою; розумієся, що ту вже в ґрунті річи побічне питане, чи ціль осягати спокійною чи воєнною дорогою: се — як котре покажеся догіднійшим. Розумієся, що для маючих, котрим при истнуючім ладі добре діється и котрі можуть при зміні тільки стратити, ся думка показалася замахом на весь порядок, на державу, на цивілізацію; що найбільше вони можуть зробити таку уступку, щоби від часу до часу добровільними угодами интересованих усувати деякі хиби истнуючих економічних порядків, коли ті хиби надто вже виразно визначаються. Тай годіж від маючих и жадати, щоби усею силою не опиралися реформі, котра би змінила все їх положіне, — так само тож природно и логічно з їх боку — тисячними способами доказувати неможливість тої реформи. Але з другого боку мусимо також пійняти, що й робітники, скоро подумали ґрунтовно о собі, мусіли прийти до зовсім противної крайности, — бо ім хочеся

цілковитої зміни їх положіння, хочеса того, чого маючі не можуть хотіти, бо то би змінило й їх власне положіне; а ніхто ще не чував, щоб впеше стоячі, ба навіть пануючі верстви добровільно уступали с свого місця; робітники тож не могли того ждати тай впрочім нікому се й у голову не приходило.

Таким способом ми, надіюсь, ясно показали ті супротивні вихідні точки, котрі викликають суспільні сторонництва и круг котрих групуються ріжні відтінки тих сторонництв. З одного боку маючі бажають передовсім вдержати иснуючий політичний и економічний лад; з другого боку немаючі бажають добитися політичної власти, щоби при єї помочи перевести соціальну реформу. З одного боку консерватисти, з другого соціалдемократи. С тих вихідних точок легко нам буде переглянути, як творилися німецькі сторонництва и оцінити їх поступоване.

III.

Консервативні сторонництва

Новійша суспільність угрунтована на основах, виказаних в попереднім розділі и званих звичайно ліберальними. Первісно були се погляди „міщанства“ або „третёго стану“, — але оба ті понятя стратили вже тепер свій суспільно-політичний зміст. Замість давних панів настали тепер підприємці, а замість давного міщанства — властителі. В феодальній суспільности, опертій на природній господарці, було міщанство представником рухомого капіталу між шляхтою а селянством; але ширший розвиток того рухомого капіталу витворив тепер зовсім нові форми госпо-

дарованя. Від коли господарка грошева стала загальною формою господарованя, від тоді вже поодинокі форми капіталу — грунт, рухомий капітал — не становлять основи для поодиноких станів, від тоді нема вже окремих родів власности и занятя, нема каст и верстов різко розграничених правно-політичними ціхами. Перевороти технічні и комунікаційні зілляли разом торговлю, промисл и рільництво, не тільки вводячи в них однакий спосіб праці, але еднаючи їх у одних руках. Осталися затим тільки дві великі економічні верстви — маючих и немаючих, — а й ті, розумієся, на ділі не розграничені різко одна від одной, але звязані многими перехідними ступнями. Перша верства — с самої природи консервативна, а друга старається перти в гору и наперед.

Суспільний поділ новійшої суспільности, як бачимо, далеко поединчійший, ніж поділ давної суспільности з єї ріжнородними ступнями власти, — при тім же ступні и відтінки в нинішній суспільности оперті на зовсім других підставах. Розумієся, що про то все можна ще далеко по за французьку революцію прослідити историчний початок новіших суспільно-політичних сторонництв. Бо хоть революція й була найсильнішим потрясенем європейської германсько-романської суспільности від часу єї истнованя — розумієся, що се говоримо не о самій тільки французькій революції, а також о цілім тім європейським руху, який вона викликала — и хоть суспільний переворот нею утворений був справді дуже глибокий, то прецінь вона ніяк не могла зовсім розірвати историчного звязку пізніших часів с попередними. Тількиж сліджене тих звязків у передреволюційних часах для нас ту зовсім маловажне. Особливо можемо спокійно ті звязки лишити на боці, коли йде о поділ новійшої суспільности на

маючих а тим самим консерватистів з одного боку, а немаючих и через те бажаючих змін з другого боку. Бо, як вказано в попереднім розділі, передовсім маса немаючих стала на зовсім нових суспільних основах. Зв'язки ті можемо також лишити на боці при перегляді середних або реформових стороництв в нинішній суспільности, бо підстава и ціль змагань реформових мусить впливати тільки з окремих обставин нового суспільного ладу. Але на той историчний розвиток прийдеться нам повернути, коли схоцемо пояснити відтінки серед консервативної часті суспільности.

Обі головні часті тої групи, котру ми називатимемо консервативною, мають свій почин далеко ще в дореволюційній суспільности, а именно група, названа в політичнім згляді ліберальною, виводить свій початок від колишнього міщанства, а група названа консервативною від шляхти.

Огляньмо передовсім так названих нині „лібералів“, бо вони — найважніше консервативне стороництво нинішньої суспільности.

Мусимо при тім замітити, що „консервативним“ в властивім значіню того слова називаємо те стороництво, котре хоче вдержати историчний лад, — але в тій назві не кладемо ні похвали ні догани. В ширшій значіню мож, здається, и тих именно вважати консервативними, хто дбає не тільки о вдержане, але и о дальший розвиток теперішних порядків и бажає запобігти суперечности внішних соціяльних форм з внутрішнім житем и з намогами до розвитку; але стороництва такі ми, як уже сказано, назвемо реформовими.

Сказали ми затим, що теперішні „ліберали“, се найперші консерватисти. Чому? Бо вони найближчі

наслідники тих, що загалом створили новішу, існуючу суспільність, і ще й тепер зовсім виразно ступають показаною від них стежкою як в політичних, так і в економічних поглядах. Ба навіть в двоєм згляді мож лібералів назвати наслідниками давного міщанства; раз для їх зовнішнього соціального становища, а по друге для їх поглядів на політичні і суспільні порядки.

Ліберальне сторонництво — т. зв. „сторонництво поступове“ задля деяких властивостей і прикмет розберемо пізніше окремо — зложене переважно с представників рухомого капіталу, промислу і торгівлі. Заможні і образовані мешканці міст і другі, становищем своїм близькі до них люде — се найважніші двигачі ліберальних поглядів. Се верстви, часто названі „образованим середнім станом“, — але при нинішнім ладі ся назва має так само ростижне і недокладне значіне, як назва „міщанство“. З долу, правда, легко впнайти границю того „середнього стану“, бо він різко відділений від наємних робітників і слуг; але тоді ся назва мала б уже ширше значіне, ніж ми того хочемо. Але з гори й такої границі нам не надбати; ані богацтво, ані висше становище товариське — хіба би хто хотів узнати пануючу виешу шляхту яко висший стан — ані розмаїтість господарських та соціяльних інтересів не становлять ту твердої розграні. Затим назва „середній стан“ тепер так само непригідна для науки, як і назва „міщанство“. Єдина верства народа, котру би можна назвати „станом“ в значіню суспільнополітичнім — розуміючи під тою назвою не лиш однаке занятє, як се бачимо н. пр. у „стану вояцького“, „стану урядницького“, „стану духовного“ и т. д. — се стан немаючих наємників, бо ту крім однакого занятя і однаких доходів бачимо також

однакі інтереси, котрі поки що, стоять в суперечности з інтересами всіх прочих верстов. Але називаючи робітників „четвертим станом“ відгріваємо через те давно застиглу историчну кашу, котра тепер на нінащо вже не здалася и нічогосінько не пояснює.

Так и нічого нам дурно мучитись ростасовуючи певні стани в певні сторонництва; навіть с соціально-демократами, де воно на око ще найбільше могло б мати місця, се докладно зробити не дасться; досить буде з нас загальнішим способом вказати историчні причини повстання поодиноких сторонництв.

И так в сторонництві ліберальнім замічаємо передовсім звязок або, так сказати, наслідство осіб, бо сторонництво те виходить переважно с тих верстов и стоїть за тими інтересами, що заняли місце „ліберального міщанства“, котре в минувшім столітю справді було тісно звязаною силою, и то силою революційною, котра при кінци й зовсім взяла верх.

Пригадаймо собі, які були основні змаганя господарські тих міщанських революціонерів? Ось які: 1) Усунути середновікові перепони, що спиняли розвій маєтку; сказати другими словами то само: різко виробити и розграничити власність після римського права. 2) Здобути таке саме становиско для робучої сили, щоб вона могла легко и справно служити їм для технічного вживаня капіталу. 3) Увільнити промисл від пут державних, с. е. вибороти собі господарство всесвітне (економічний космополітизм) або вольну торговлю.

Не наша ту річ слідити, з яких историчних порядків виродились ті жаданя и в яким стояли звязку з усіми пануючими тоді поглядами філософічними на жите и державу. Досить нам того, що жаданя ті

проявились и запанували в цілім цивілізованім крузі Європи.

Не завадить нині нагадати, що ті ліберальні ідеї запанували нарешті не сповна ще перед пів століттем и що особливо в Німеччині їх повна перевага починається аж з роком 1848. Ми може по части раді нині легковажити всю їх велич, всю огромну працю думок и всі бої перебуті тоді, — але вони приготували нам підставу, на котрій можемо тепер стати міцно и далі поступати. А скоро лиш о тім не забудемо, то з'ясуємо достаточо оцінити нинішній лібералізм. Не в тім діло, щоб ми в чім небудь почувалися до вдяки теперішнім лібералам; вони стоять за звисні думки и інтереси, не силуючися зовсім далі творити щось нового для дальшої поступової будови; але не треба забувати, що ті їх думки, то именно зовсім свіжо покладені підвалини суспільні, що їх будова в законодавстві недавно ще скінчилася и що, значить, потрібно для них так само консервативного сторонництва з одного, як и направляючої та далі будууючої опозиції з другого боку.

А заховувати ті думки, се в першій ряді діло маючих в загалі. Бо хоть свобода праці и набування власности лежить також в інтересі немаючих, то всеж таки господарська свобода и „вільна торговля“ в висше сказанім значіно далеко ще цінніша для маючих, бо, звисна річ, сильніший економічно далеко більше и всестороннійше може її використувати, хіснучись при тім правною охороною не тільки для свобідного вжитку своєї праці, але також для свобідного вжитку своїх робучих знарядів (капіталу). Різке вироблене приватної власности и неограничена свобода распоряджування нею, се дуже велика підойма для технічно користного вживання капіталу, для зискування кредиту

и через те для вбільшування богацтва. Між тим коли немаючи можуть деяких значнійших користей для себе надіятися тільки від яких небудь господарських звязків та організацій, бо сили единиці ту зовсім недостаточні, — то богацтво, чим воно більше, тим лекше може само собою вдержуватись и рости, скоро лиш має за собою правно забезпечену свободу.

В такім змислі всі маючи зовсім природно стоять за ліберальні ідеї, с котрих прийняли и приймають огромні користи; а навіть ті між ними, котрі прихильються до давнійших або яких небудь инших порядків, в ґрунті річи зовсім не думають попускатися раз здобутої ліберальної підстави.

Але є між маючими одна часть, котрій найбільше мусить ходити о цілковите вдержане теперішних порядків господарських и правних; се именно та часть, котру вже вперед ми назвали головним двигачем суспільнополітичного ліберального сторонництва. Адже ж именно рухомий капітал через своїх представників и передовсім для своєї користи створив усе новіше праводавство и конечно після самої своєї природи мусить тягти з него головний хосен. Не треба се розуміти в лихім змислі, що ніби се діялось або дієся коштом других зарібних клас. Але се ясна річ, що передовсім грошевий капітал, а відтак торговля и промисл найбільше користають и найгорячіше бажати мусять тих засад, котрі стараються в як мож найбільшій мірі забезпечити технічну и спекуляційну рухомість капіталу. А рухомий капітал мусів и повинен був насамперед бути розвятий навіть в інтересі рільництва и робучих верстов.

Праводавство вироблене на підставі ліберальних засад революційних має ще й нині побіч космополітичних також виразні ціхи міщанські, приладжені для ко-

риети міських зарібних верстов. Правда, через увільнене сільської власности и нижших рільницьких кляс воно й ту мало добродійний вплив, але далеко менший, ніж по містах.

Політичне ж сторонництво, котре найрізче и найчистійше заступає ліберальні ідеї французької революції на ґрунті суспільнополітичнім, се так зване нині сторонництво ліберальне, котрого головна часть зі взгляду на теперішні політичні змагання у нас зветься яко сторонництво парламентарне — національлібералами. Охороняючи основні принципи нашої нової суспільности в найменше зміненим виді, сторонництво ліберальне є бесперечно найконсервативнійше з усіх наших суспільнополітичних сторонництв.

Воно як найтвердше настає на тім, що треба строго держатися теперішніх форм заробкових и нічим не поступатися ніякому противному напрямкови. Основою ёго економічних поглядів є представлена нами наука вольноторговлі и воно уперто стоїть на єї хибнім становиску, забуваючи зовсім про историчний розвиток господарських сил бачучи в суспільности не що більше, як суму рівносильних и нічим с собою незв'язаних одиниць. Навіть ту неприхильність до „держави“ (а властиво до державного вмішування в діла господарські), котра ціхувала давних лібералів, стрічаємо також и в нинішнім ліберальнім сторонництві, хоть сила обставин раз у раз веде до того, що чим раз більше занять чисто господарських переходить з рук приватних в публичні, т. є. державні.

Супротив хиб існуючої господарки, котрим самі ліберали не можуть заперечити, вони все таки не допускають ніякої зарази, котра би в чім небудь потрясала основи тої господарки; здається навіть, що т. зв. „самопоміч“ з їх боку находити чим раз менше при-

хильників и відходить проте більше на ліво, до т. зв. „сторонництва поступового“. Давнійше бо, як звісно, рух стоваришень, початий заходами Шульце-Деліча и підпіраний ще й тепер, находив прихильників в цілім ліберальнім сторонництві. Сновано далекосяглі надії на то, що діяльність сих стоваришень причиниться богато до поєднання клас робучих с системою вольної конкуренції и зростом фабричного продукованя. Надії ті не могли осущитися, бо наемний робітник не міг с таких стоваришень мати майже ніякого хісна, а ремісник в крайнім разі добивався того, що більшому промисловцеві само с себе діставалося. Бо с трудом и непорядно може таке стоваришене малих що найбільше мати таку силу, як оден великий. Практичні добутки Шульце-Делічівських стоваришень в найважнійшій галузі, т. є. в стоваришеннях продуктивних, котрі мали ставати намісць поодиноких великих підприємців — рівні зеру. Правда, — були з них деякі побічні користи, але до соціяльної ціли, в якій були позакладані, не довели, т. є. не надали малим підприємцям сили — видержувати конкуренцію з більшими. Се мусить признати кождий помимо справедливої и щирої прихильности для тих хороших и ніяким світом не шкідливих починків. Тай говорячи про „соціяльне питанє“ нині ніхто майже й не згадує о них, не зачінає їх, бо нема ніякої розумної причини їх зачіпати.

Колисьто ліберальне сторонництво окликало було Шульце-Деліча „кородем в соціяльній державі“, — воно й нині ёго зовсім не відпірається. Але охолонуло до него значно, — чи то для того, що пізнало неважність ёго заходів, чи для того, що, як здається, уся фаланга лібералів починає якось усуватися взад в ділах суспільнополітичних. Правда не мож цілому сторонництву навязувати на карк тої реакційної загорілости,

до якої дійшли вже деякі його члени, котрі не завагувалися узнати бідність мільйонів а богацтво кількох — вічним законом, не завагувалися боронити невільництва. Але відрахувавши тих надто прудких та горячих реакціонерів, компромітуючих сторонництво в очох безсторонних людей, — все таки здається, що теперішнім лібералам зовсім відпала охота, яку вони заявляли в початку сего десятиліття — закинути науку про „природні права“, стати більш на ґрунті историчного, ближчого до соціалізму пійманя народної господарки и суспільности, пійманя, котре допускало б коренні реформи. Переважне намагане головної маси теперішних лібералів — се не робити соціалізови ніяких уступок, ба навіть, як можна, не допускати омови истнуючих соціальних принципів, не допускати навіть мисли, щоб вони як небудь могли бути потрясені.

Чи така суспільна політика в цілости и в частях справедлива, се вже не мое діло розбирати. Чи и о кілько омова суспільних питань та критика основних установ нашої суспільности пожадана або може небезпечна, будемо мали спосібність вияснити, бесідуючи в слідуючій розділі про реформові сторонництва и напрямки.

Ми бачили затим, що ліберальне сторонництво в суспільнополітичній згледі строго консервативне, и чим твердше воно стоїть при вольноторгових засадах або вертає до них по коротких відступах, тим вірнійше заховує змаганя міщанства часів революції, заховує ті думки, котрі, правда, покликали до життя нашу новішу суспільність, але все таки переважно мають на цілі користь рухомого капіталу и проте именно в тім згледі ділають консервативно.

Ми вже згадували й о тім, що та часть маючих, котра держить в руках великі посілости ґрунтови,

получила також чималі користи з нового праводавства. Хоть скасоване панщини відобрало їм деякі давні права а через те на якийсь час и пошкодило декому, то всеж стало розграничене власности принесло таку велику користь для технічного використання, підбільшило вартість майна в так високій мірі, що тепер ніхто не може поважно й подумати, що для сільських посідачів феодальне праводавство ліпше від ліберального. Значить, сторонництва в ділах суспільних справді реакційного не може бути и ту, бо загальні ліберальні принципи и ту мусіли бути маючим любі, и є любі й досі. Тільки що вдоволене ту не таке повне, як там, як се легко можна вирозуміти с самого повстаня и з начеркненого вже характеру ліберального праводавства.

Сільські посідачі не були революціонерами, але одержали здобутки революції без свого причинку. Революція поробила з давних шляхтичів - обивателів — великих підприємців рільничих. Але старі перекази жиють в них почасти ще й досі, помимо неодних змін осіб и родин. Ще нині більший посідач ґрунтовий — Rittergutsbesitzer — особливо в північній Німеччині, вважає себе неначе за члена якогось, правда неіснуючого, стану, котрий вкладає на него певні обовязки и вимоги. Він вірить, що ёму треба жити якось „відповідно до стану“, хоть навіть розмір ёго рільничого підприємства чи там посілости не ставить прямо таких вимогів. Та шляхецька привичка, захована у сільських посідачів ще з давнійших часів, стається проте нераз жерелом усяких недоборів, — а відтак обиватель складає всю вину на великі податки ґрунтові або на другі причини. Але й справді ліберальне праводавство и слідуєчий за ним господарський розвиток де в чім оскорбили рільництво, и для того посідачі ґрунтові не так радо на них дивляться,

як представники рухомого капіталу. Та оскорба ростягається, хоть не з однакою силою, и на дрібніших посідачів ґрунтових.

Але при тих послідних не треба забувати, що тим, чим вони є нині, зробила їх в повнім значіню тільки революція. Те, що ми нині називаємо станом мужицьким и справедливо вважаємо здоровою и консервативною частю суспільности, не истнувало перед революцією, або истнувало в дуже малій мірі. Се був стан невільничий, котрому закріпощене ёго майна и праці позваляло лиш на пів користуватись плодами своєї пильности и котрому ніяково було братися до технічних удосконалень в рільництві. Він був занедбаний, придавлений, — ёго интереси були противні интересам дідича, ёго пана. Він, значить, міг мати консервативні привички, але не міг мати консервативних интересів, с. є. не міг дбати о заховане того ладу, під котрого ваготою стогнав. Але тепер бачимо не те; интереси мужика схожі в головних основах з интересами великих посідачів ґрунтових, и на кілько ёго економічне положене — нормальне, на тільки він буде готов до послідного боронити тих интересів. Але в тім положеню є, як сказано, деякі темні боки, котрі и мужиків и великих властителів роблять не то вже наклонними до коренних перемін, але прецінь троха недовірливими до ліберального праводавства.

За недостачею статистичних даних ми не можемо відповісти на те питане: чи и о кілько в рільництві проявляється зъявище, знане в світі промисловім, що „великий пожирає малих“, як хтось досадно сказав. Статистичних материялів про хід розділу ґрунтів не маємо, — значить, для відповіди на се питане нема ніякої підпори.

Роздумавши по розумному, мусимо заключити, що хід той радше йде до концентрації, ніж до дроблення. Бо коли властителям зовсім вільно ґрунти ділити и скупувати, а величина и угруповане посілостей залежать лиш від зглядів технічних, то насміло можна прийняти, що с часом при зовсім природнім змаганю кожного маєтку до побільшення — більший маєток, приносячий більші доходи, переможе дрібні сусідні маєтки з їх невиробленою технікою. На кілько се дієся справді тепер, годі виказати, бо як кажу, даних нема. Але коли б се справді так було, то, розумієся, жалувати б того дуже, бо скоро счезнуть дрібні посідачі и виробьтєся немаючий пролетарят сільський з одного боку, а огромні маєтки з другого, — то соціяльні супротивности зможуться и нічого тоді буде й думати о їх спокійнім погодженю.

Але є ще й другі недогоди в нинішнім рільництві, про котрі досить тільки спізнати, — так вони всім звісні. 1) Конкуренція східної Європи и Америки, подаюча дешевше збіже и находяча собі поміч в нових осередках невдоволення. Чи прості зміни технічні, а особливо годівля худоби, може ту трівало зарадити, — о кілько та конкуренція впливає на хід рільничої праці и посідання, — чи довго ще тріватиме — все те питання ніяк ще не рішені. 2) Задовжене ґрунтових посілостей дає також притоку до невдоволення. Як воно за-велике — не знати, але здається, що в декотрих сторонах справді грізне. А на всякий спосіб нинішня гіпотечна форма задовжування хибна. Правда, достача рухомого капіталу корисна дуже, — але єї форма мало відповідна природі рільництва и значна залежність задовжених рільників від міських капіталістів — виродили якесь оприкрене. 3) Жалуютьсє рільники й на те, що оподатковане ґрунтів несправедливе и утяжливе. Задержано

давні податки ґрунтові, не увзгляднивши належито, що рільникови, а особливо малому, далеко тяжше платити який небудь податок в грошах, аніж міщанинови, що жие серед видосконаленої господарки грошевої. Відтак недостатчно ще вироблені ті роди податку, котрі мали б на ціли рівномірно обтяжити рухомий капітал як и нерухомий. Ще кілька других точок мож би навести, — але отсі найголовніші.

Сі точки спонукали політичних консерватистів, що переважно виходять с посідачів сільських, всіяко ставати супротив лібералізму. Для того то мусимо признати, що в суспільнополітичнім згляді вони не е так абсолютно консервативні, як ліберали-міщане. Крім того ще у сільських консерватистів не стає того космополітизму, ціхуючого лібералів, саме для того, бо вони властители ґрунтів, значить, интереси їх прикріплені до одного певного місця. Але о повній розграні між ними а міщанами, о повній несхідности суспільнополітичних змагань ту й мови ще нема и не може бути, хотьби вже тому, що позитивних змагань реформових, ставлених на якійсь окремій основі, у консерватистів досі не бачимо. Стрічаємо у них часом острі осуди лібералізму, наріканя на змагаючийся грошевий капіталізм, деякі патрисярхальні склонности, а навіть, подібно як між лібералами, дуже похвальні змаганя деяких одиниць до усуненя соціальних хиб, стрічаємо на решті нераз прихильність до реформових змагань супротив ліберального праводавства, — але на ділі й бесіди нема об тім, щоб вони покинули дані основи. Навіть на полі найблизшим до реформ и не конче входячим в суспільну політику, на полі оподаткованя, консерватисти далекі від коренних змін, — ба ні, далекі від усякої єдности и ясного знаня, що би треба змінити в суспільній політиці. И остають консервати-

стами, хоть и не так беззглядно, як ліберали; стараються здобутки ліберальні як найбільш утвердити, ось як недавно показало се запопадливе втягане навіть черниць в рамки приватної власности в новій пруській уставі лісовій.

Соціалдемократи називають звичайно маючих „реакційною масою“. Ми бачили, в яким зміслі вони є и в загалі мусять бути „консервативною“ масою. Реакційні сторонництва можуть бути релігійні та політичні, але суспільно-політичні — нині бодай — зовсім немислимі. Розумієся, не кажемо ту о яких небудь окремих часткових змаганях ані о „непочитальних“ політиках, котрі можуть собі перти и в самім назаднім напрямі.

Піднесеться ту певно питяне, де можна добачити и прослідити всі висказані ту погляди, — с. є. котрі газети и які публичні заяви виражають в собі програм суспільнополітичних консерватистів? Замісць відповіди вкажемо тільки на звісне всім успособлене образованих богачів, на великі політично-ліберальні и консервативні газети — *Allgemeine Zeitung*, *National-Zeitung*, *Kölnische Zeitung*, *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, *Post* и др. п. а також на їх менші товаришки, — покличемся на росправи парламенту и на обширну літературу, написану в означенім напрямі. Але всюди ту заходить трудність — розрізнити заяви одиниць від думок сторонництва, особливо там, де ходить про омову важних суспільних питань або підручних літературних видань. Навіть в газетах будучих звісними органами сторонництва, як більша часть названих, не легко пізнати, на кілько їх суспільнополітичне становиско є становиском сторонництва, с. є. на кілько з ним годяться ті люде, котрі впрочім з усіми там бороненими засадами вповні згоджуються. В питаннях формально-політичних або ре-

лігійних легко означити яке небудь становище, — але в суспільнополітичних далеко тяжше. А именно із слів газет консервативних можна би догадуватись, що ті круги склонюються до значніших реформ, бо новішими часами багато там говориться про діла суспільні, багато лається лібералізм, котрий-ді завинив тому, що вросло сторонництво соціалдемократичне, — не раз також прямо вказується на потребу реформ. Через те консервативні газети цікавіші, ніж ліберальні, котрі раз-у-раз товчуть свою оборону новіших ідей и нудять своєю однотонністю. Але придивившись ближше побачимо, що між масою консерватистів и мови нема о яких небудь правдивих змаганях до переміни існуючого стану; різниця, значиться, зовсім незначна, и то ось в чім: консерватисти закидають лібералам, що ті замало зважають на принципи релігійний и монархічний. Між тим оба ті принципи нині в суспільній політиці не мають ваги. Бо о реформаторській силі монархії тепер нічо й балакати, особливо в Прусах, де монархія, як раз в ділах суспільної політики — нічого не може зробити без парламенту; релігія, с. е. духовенство не має також ніякого самостійного впливу в тім згляді. Сі точки ми впрочім ближше обговоримо в слідуючій розділі. Дальший закид який консерватисти дуже радо підносять против лібералів, — надмірне протеговане грошевої господарки и спекуляції, — треба розуміти так, як ми се вже висше вказали, що ліберальне праводавство дійсно найбільше сприяє рухомому капіталови. Але насупротив соціалізму, с. е. змагань до огранічення приватної власности, — ліберали и консерватисти „одно суть“; ні одні ні другі навіть думкою не допускають нападів на сю основну установу теперішнього ладу.

Про консерватистів то лиш можна сказати, що нема в них тої неприхильности до держави, переданої теперішнім лібералам ще від революції, без згляду на то, чи та неприхильність до держави — с. е. сяк чи так до пануючих осіб — тепер ще справедлива, чи ні. Також, як уже було сказано, консервативні газети більше склонні и спосібні вести дискусії про інші суспільнополітичні, про соціалістичні погляди; між тим ліберальні газети в тім згляді далеко одностороннійші, и почасти бояться в загалі таких дискусій, а по часті тим упертійше обстають при своїх вольноторгових засадах, котрі остаточно зводяться на кілька простих формулок. Нераз дивуєся дехто тій нетолеранції лібералів, котра перечить самій їх назві. Але пануюче сторонництво, котре мусить з многих боків обороняти свої здобутки, конечно перестас бути толерантним, перестас бути „ліберальним“, с. е. вольнодумним. А ліберали ж нині пануюче, а не повстаюче доперва сторонництво.

Загалом затим політично-ліберальні и політично-консервативні газети — однаково „вольноторговські“ в висше означенім розумію. Страх перед обмеженем або зміною теперішних стосунків власностевих попихає їх нераз навіть до політично реакційних думок. Боязко, а нераз и отверто сумніваються вони о користях загального голосованя; правда, консерватистам воно ніколи не було надто любе, але у лібералів се була колись одна з головних точок їх програму, — аж недавно зогиділо їм, коли побачили, як через загальне голосоване змоглася в силу соціяльна демократія. Ми вже висше замітили, що нема нічого консервативнійшого від зуповного права загального голосованя; суспільність, котрій би се право йшло на шкоду, варта би справді зовсім загинути.

В життю парламентарнім, де сторонництва найкраще можуть заявити себе, не було в найновіших часах такого діла, при котрім би виступили на верх їх суспільнополітичні переконання. Велика праводавча праця на полі суспільнополітичним зупинилась у нас поки що на уставі заробковій, де проведено тільки крайні консеквенції революційного лібералізму, с. є. установлено найповнішу свободу поступованя в ділах заробкових, але не заводжено ніяких нових порядків. Дотвореня яких небудь нових порядків не бралось ще ні одно теперішнє сторонництво. Питаня, котрі підходили під обряду, и могли б були статися суспільнополітичними, се передовсім справа податкова; але в тій справі и ліберали и консерватисти старанно уникали взяти діло именно з боку суспільнополітичного. И ту видно у лібералів обставане на давнім, историчнім становищи вольноторговським, котре вважає уряд и народ на противними силами, а прото й податки вважає чимось, що урядови „дозволяєся“ на те, щоб міг вести далі свої відрубні діла; а дозволяючи на побір податків, приходиться тільки вважати на те, відки и як лекше їх роздобути и як би їх справедливо розділити. Вважати податки в значіню суспільнополітичним підоймою господарства суспільного — у лібералів и гадки нема.

Але в тій консервативній масі маючих не все прецінь дебелиє в тім вічнім заховуваню давних установ, яке ми ту вказали. Противно, — видно серед неї рухи, пробиваються бажаня — не тільки заховувати истнуючий лад, але також ёго дальше розвивати; значить, завдане консервативне ту піймається в ширшим значіню. Товчком до того служать то політичні погляди, то господарські интереси, то наукові переконання. О кілька послідні входять в гру, проявляються

публично не сторонництва, а напрямки, не маючі безпосереднього впливу на публичне жите. Але и їх не годиться лишати без оцінки. Ті сторонництва и напрямки, що виходять с чисто консервативного становища а підносять нові суспільнополітичні думки, розвивають нові погляди основної важности, розберемо сейчас в слідуючім розділі.

IV.

Сторонництва реформові и суспільнореформаторські напрямки.

Пригадуємо ту ще раз, що не говоримо о тім; яке хто становишко займає в господарських (економічних), але тільки в суспільних питаннях; не говоримо про групи господарські, але про суспільнополітичні. Яка різниця між одними а другими, було вже сказано. Питання господарські, се питання хвилевої вигоди, властиві „питання на часі“. Коли н. пр. о те йде: чи має бути границя свобідна для перевозу товарів, чи обложена митом фінансовим, а то й митом охоронним (хоть и те питане мож розбирати с становища суспільнополітичного); чи має бути монополь або інші форми оподаткованя; чи податки прями, чи посередні, — о коло всіх тих питань можуть потворитися групи, котрі завтра назад розійдуться, скоро лиш дотичне питане залягоджене, взглядно, дотична постанова переведена. Але питання суспільнополітичні тикають самих основ суспільного ладу: впорядкованя власности, поділу достатків, взаємин між власністю а працею. Вони тикають по части інтересів, а по части й віри, а именно о тільки віри, о кілько залежать від почутя справе-

дливости або несправедливости теперішного ладу суспільного и від переконання о ёго конечности або о потребі ёго зміни. Для того то й сторонництва, котрі громадаються около сих питань, без міри важнійші и більше тривалі від груп чисто економічних або формально політичних.

Ми бачили, на яких загальних суспільнополітичних основах стоїть більшість політичних лібералів и консерватистів, сказати просто — більшість маючої верстви. Доки вона держиться тих основ, на котрих збудована вся новіша суспільність, доти не потребує окремого суспільнополітичного програму. Адже сей програм, се як раз єї вольноторговські погляди. Але скоро с тої маси виділяться групи, що хоть з легка сумніваються о тривалости сих основ и бажають хотьби невеличких змін, то мусять, розумієся, більше або менше докладно означити поодинокі точки, котрі по їх думці потребують зміни та реформи. Звісно, що в Німеччині є вже кілька таких груп, котрі виділилися с консервативної маси.

Розглянемо передовсім одну парість лібералів, сторонництво поступове, або просто т. зв. поступовців. Правда, їх основні погляди ледво в чім відмінні від ліберальних, але у них є деякі домагання, котрі в певнім згляді поповнюють ліберальні установи. За ними розглянемо а г р а р і і в, або т. зв. тепер податкових и економічних реформовців, парість консерватистів; відтак підуть ультрамонтани або сторонництво католицьке, котрого програм ставить різко означені и стосунково далекосяглі суспільнополітичні домагання. Вкінці переглянемо й наукові напрями, не стоячі в безпосереднім звязку с політичними сторонництвами, а именно державних соціялістів и катедерсоціялістів.

Перші затим німецькі поступовці. Розумієся, не місце ту розказувати їх політичну історію.*) Яке становиско займають німецькі поступовці зглядом суспільних питань, се видно буде найліпше з отсих кількох точок їх програми:

„Вменшене и рівнійший поділ тягару військового через скорочене часу служби, через повне переведене загальної воєнної повинности и улукшене доступу до однорічної охотницької служби.

„Розділ тягарів податкових відповідно до сил економічних, значить, як найбільше ограничене посередного податку а особливо знесене податку за сіль. Піддержане свободи переходу, свободи заробкованя и свободи стоваришень. Підпиране загального и технічного образованя робучої верстви, а особливо учеників.

„Правне признане стоваришень угрунтованих на самопомочи.

„Росширене економічного праводавства, особливо зглядом охорони життя и здоровля робітників, женщин и дітей, зглядом робучого дня, фабричного регуляміну, промислових судів полюбовних та мирових.

„Реформа праводавства акційного, а именно введене острійшої одвічальности основачів та завідачів акційних товариств и введене відповіднійшої контролі з боку акціонерів.

Видно с того, що поступовці з одного боку ні в чім не схибляють з ліберальних основ, але з другого

---

*) Дивись: L. Parisius, Deutschlands politische Parteien und das Ministerium Bismarck, 1 Band. Berlin, Guttentag, 1878. В тій книжці згромаджений багатий материял про зверхню історію політичних стороництв від р. 1848, а особливо про поступовців и національлібералів.

боку далекі від тої тривожности та тісноти поглядів, яку ми бачили у більшій частині лібералів, від коли соціальна демократія стала потужним сторонництвом.

Суспільнополітичне змагане німецьких поступовців очевидно таке: признаючи хиби нинішнього суспільного ладу шукати таких установ, при помочи котрих мож би було на ґрунті иснуючих порядків власностевих та заробкових зібрати до купи слабші суспільні елементи, стати до бою с сильнішими интересами економічними и перевести сей бій о скілько мож рівним оружем. Через те має бути и матеріально справджена идея вольної торгівлі, котра правним способом ставить напротив себе капітал и працю, як рівно сильно и взаімно себе скріпляючі частини. Держава ж має виступати як праводавець, а не вмішуватися непосредно власними економічними средствами.

Мож спорити, чи се дорога добра. З одного боку можна закинути, що тим зробиться за мало; держава мусить далеко сильнішими средствами вмішатися в боротьбу господарських интересів и основно змінити вимінки заробкованя. З другого боку закидають ліберали, що се невластива річ — перечити таким способом гармонію интересів и дружність праці та капіталу — підстави науки вольноторговської, а й небезпечна річ підпирати організації робітницькі, що можуть відтак стати до завзятої боротьби супротив підприємців; підпиране робітницьких організацій зміцнить тільки розлад та суперечку интересів. Оптимісти можуть закинути сій програмі, що такої державно улаженої самопомочи не потрібно, а пессімісти знов можуть закинути, що вона тільки прискорить соціальну революцію.

Як уже сказано, — в ділах суспільних багато залежить від віри; не лиш доброго обрахованя, але й

належитого такту потрібно, щоб втрафити на добру дорогу. Чи тактика поступовців властива, сего ту не потребуємо рішати. Але коли хто вірить, що тими способами дасться вдержати суспільний супокій, дасться забезпечити суспільности здоровий розвиток, то той мусить ушанувати змаганя поступового сторонництва, що береже порівно интереси маючих и немаючих и позитивними реформами зазирає дорогу радикальній опозиції. А сумніватися о щирости тих змагань поступовців, закидати їм, що вони виставляють в своїх програмах такі жаданя тільки як політичну приманку для робітників — не маємо ніякого права. Так само не мож поступовому сторонництву того брати за зле, що воно домагаєся зміни систему податкового и прямує до ідеального систему непосредних податків. Аджеж такий систем ніяк не перечить ліберальним основам, на яких стоїть сторонництво; противно від часу фізюократів він згідно є прочими засадами лібералізму становив ціль, до котрої повнина намагати вся політика податкова.

Сторонництво поступове, се, як бачимо, парість лібералів, котра збочує троха на ліво; між тим група аграріїв, або, як вони тепер зовуться, податкових и господарських реформовців, се парість консерватистів, котра від них знов збочує ще більше на право.*) Аграрії не становлять відрубного політичного сторонництва,

---

*) Запевне звісно буде ч. читачам, що означія „на ліво“ и „на право“ взяті ту так, як вони уживаються в парламентарній бесіді в Німеччині и других конституційних краях Заходу. Там именно в парламентах засідають найскрайніші радикали по лівім боці, а реакціонери по правім, — а між тими двома крайностями розміщуються всі прочі відтінки політичних переконань.

але становлять передовсім сторонництво господарське, хочь и з ясно сформулованими а бодай виразно значними суспільнополітичними вимогами. Члени сего сторонництва — найдавніші и найзнатнійші шляхоцькі родини („юнкери“) — а також письменні ёго заявленя и прилюдні програми намагають до того, щоб виступати против теперішної переваги рухомого капіталу в цілім системі заробкованя. Ось деякі, важні для нас, точки їх програми:

„Сторонництво повинно домагатися рівнійшого поділу податків, щоби перетяжена тепер власність ґрунтова и чесна праця у всіх галузях могла свободнійше розвиватися.

„Треба усунути подвійне оподатковане, яким є податок ґрунтовий, домовий и заробковий. Треба висше оподаткувати всякі ренти, аніж дохід с праці. Треба відповідними способами занобігчи тому, щоби грошовий капітал не міг висковзуватися від оподаткованя.

„Стоячи на ґрунті вольної торгівлі сторонництво противиться митам охоронним. При всяких митах фінансових та посередних податках треба зважити те, що вони не надто шкідливо впливають на поодинокі околиці та верстви людности.

„Угодам між сільськими робітниками а наймаючими треба надати таку правну форму, котра б забезпечувала обі сторони через швидке розсуджуване спорів в першій інстанції місцевою поліцією.

„Сільську власність ґрунтову увільнити від гнету римського права, а особливо надати їй иншу, єї природі відповіднійшу форму задовжуваня и німецьким обичаям відповіднійше право наслідства.

Нерозумно було б називати всі ті вимаганя прямо реакційними и яко не на часі відсувати їх на бік. Є в них деякі основні думки, котрі відступають від лі-

бералізму, а властиво ёго поповнюють и далі розвивають. Найважнійша с тих думок, се домагане аграріїв, щоб интереси ґрунтової власности находили більшу підпору, а пменно домагане реформи способу задовження и права наслідства. Ми вже вперед признали, що се й є слаба сторона теперішної господарки народної и що аграрії мають добру причину винити римське право власности за ту недостаточну охорону сільських интересів в новійших часах. Римське право намагає, як звісно, до різкого розграничення, а тим самим и до рухомости власности, и ані воно, ані римське право гіпотечне ані весь формально-правний спосіб пійманя господарських діл, котрий на ново віджив в новійшій ліберальній господарці, — зовсім не мали на оці узгляднювати окремі потреби сільського господарства. Виступаючи против сего лиха аграрії поступають зовсім справедливо. Але з другого боку хибляють вони тим, що всю вину звалюють на право, а не кладуть в рахунок надужитя та нерозумної господарки самих интересованих осіб, котрі нераз лехкодушно задовжуються або купують ґрунт за таку високу ціну, яка їм ніколи не виплатиться. Впрочім сторонництво само не подало ще в тім згляді ніяких внесків для практичного переведеня.

Дуже важне в згляді суспільнополітичним вимагане аграріїв тикає відносни між робітником а підприємцем, при чім аграріям, розумієся, ходить передовсім о робітників сільських, хоть тих интереси не дадуться відділити від интересів прочих наємних робітників. Правда, коли б належачу сюда точку їх програми піймати чисто в такім значіню, що недодержане контракту робучого повинно кримінально каратися, (а таке піймане справді проявило багато аграріїв), то се була б штука вповні реакційна. Не можна

сего погодити з лібералізмом, бо стосунок приватно-правний ту стався б уже публично-правним. И сторонництво ціле відступило від такого пійманя и хилиться до посередного виходу, виказуючи загальне, але зовсім виразне жадане — поповнити ті недостатки, які викликало приложене чистих вольноторговських теорій в відносинах між робітником а підприємцем. И ту не поставили аграрії ще ніяких внесків здалих для практичного застосованя.

Третя, ще дальше йдуча суспільно-реформаторська група, се прихильники теперішного ультрамонтанського або католицького сторонництва. Воно заступає суспільнополітичні напрямки католицької церкви и ті напрямки остануться при нїм, хоть би ультрамонтанське сторонництво й зовсім перестало бути сторонництвом політичним. Се сторонництво, як звісно, не тільки від давна слїдило уважно за всіми суспільними рухами, але брало живу участь в змаганях нижчих верстов, признавало їм правду и вмїшувалося до них через закладане челядницьких товариств и пр. Як раді ультрамонтани зблизитися до робітників, свідчить „Начерк політичної програми для католиків Німецької держави“ помершого фрейгера фон Кеттеляера, єпископа Майнцкого, в котрім він побіч реформи податкової на користь бідніших верстов и побіч жаданя, щоб залізницї стояли під беспосередним зарядом держави ставить ще ось які обширно мотивовані жаданя: „Корпоративне впорядковане робітників та ремісників; правна охорона робітницьких дітей и робітницьких жінок від висисаня через грошовий капітал; охорона робучих сил через устави про час робучий и святковане неділі; правна охорона здоровля и моральности робітників у варстатах та майстернях; настановлене інспекторів, котрі б пильнували перестеріганя прав виданих для охорони робітників.“

Але властивою католицько-суспільною програмою треба ще й нині вважати те, що крилошанин Муфанґ висказав 27. лютого 1871 в Майнці перед своїми виборцями. Там він відповідає на питанє: Як може и мусить держава помагати біднійшим верствам? и ставить чотири вимоги: 1) охорону праводавства, 2) підмогу грошеву, 3) вменшене податків и тягарів війскових и 4) ограничене власти капіталу. В дальших виводах жадає Муфанґ ось чого: охорони робітницьких спілок; правного означеня робучого дня, робучої плати, праці женщин и дітей та надзору над майстернями; державної грошевої підмоги для продуктивних спілок и подібних предпринять, котрі намагають до того, щоб зробити робітника самостійним. Прочі точки не розібрані докладно. А церков повинна також впливати духом любви, котрий вона ширить; добрими ділами, котрі вона повнить и до котрих спонукує; потіхою, котрої уділяє ту и обіцянками ліпших благ по смерти.

Бачимо, що ся програма далеко різче але й одностороннійше назирає на хиби нинішного ладу в заробкованю, як програма аграріїв. Бо коли аграрії назирають на інтереси ґрунтової власности супротів рухомого капіталу та на установи, котрі б уладили хороші взаємини між робітником а наймаючим, то католицьке сторонництво турбуєся виключно загальним піднесенем працюючої и немаючої верстви.

Далеко не так рішучо як католицьке, виступало досі протестанське духовенство до суспільного руху. Розумієся, и ту не хибне щирих намагань до злагодження очевидних недостатків суспільних, не хибне упімнень до висших верстов, щоби в своїх відносинах до нижчих водплись засадою християнської любви. Була б се неможлива и с цілями християнської церкви надто суперечна річ, як би при теперішнім так явнім

суспільнім роздорі єї слуги сиділи без діла и бодай на тільки не виступали за границі простого душпастирства, щоб добрими радами старатись о доконане перемиря між обома роз'єднаними сторонами. Але ті змаганя протестанських духовних уже для самого положіня іх церкви не проявляють такої єдності и сили, яку може проявити католицька церков.

Аж в найновіших часах, як звісно, почало й протестанське духовенство живійше рухатись. Кількох протестанських духовних враз из ще деякими людьми однаких переконань, знаними під назвою „державних соціялістів“ (Staatssocialisten) заснували тижневу газету тої самої назви, заложили „Центральний звязок для державної реформи“ и „Християнсько-соціяльне робітницьке сторонництво“, котре с початком 1878 р. в Берліні числило 1700 прихильників, а й по провінції значно ширилося.

Ся група не вступає в ніякі звязки с політичними сторонництвами и бодай поки що стараєсь именно опертися на протестанським духовенстві. Єї головні засади ось які: В теперішнім ладі заробковім є великі хиби, а именно: великі маєтки переважають и ростуть над міру, витискають дрібніших заробкуючих та селян; положіне наємних робітників непевне та тісне; боротьба між різними інтересами ведєся завзято и без огляду на способи. Се стан важкий, поганий. А ёго піддержує, ба ні, заострює раз у раз именно на користь маючих теперішний парламентарний уряд та недостача гуманних и правдиво християнських засад в заробковім порядку. Поправа сего всего може бути лиш така, щоб монархия енергічно вмішалася в діло, спинила клясову боротьбу и завела відповідніші господарські порядки, а заразом, щоб віджив дух хри-

стіянства, що передовсім є завданем слуг християнської церкви.

Се суспільнополітична програма, котра з одного боку рішучо відпекуєсь від усякого революційного змагання, зовсім піддержує основи ліберальної суспільности, с. є. загальне переведене приватної власности, самотійність родини основаної на одностатевості, господарську самоуправу одиниць, свободу робучої умови, особисту свободу и рівність, — але з другого боку на державу вкладає дуже широкі завдання в тій цілі, щоб цілим рядом суспільнополітичних установ поправити и забезпечити положіне робучої верстви, щоб огранічити господарську власть капіталу. Видимо затим, що ся програма о кілька лиш може зближаєся до соціалдемократів, але не стаєся революційною, а заразом виповідає війну соціалдемократам за їх змагання звернені против основ теперішньої суспільности, намагаючі до суспільного и політичного перевороту, а при тім нехристиянські, матеріялістичні. Як поступовці, так и християнсько-соціалне сторонництво особливо назирають на сесю боротьбу с соціалдемократами а се именно тому, бо у тамтих в деяких, а у сих в многих точках жадання як раз такі самі або дуже подібні, як и у соціалдемократів, тільки що оперті на зовсім иншій основі.

Ліберальні а по части й консервативні газети дуже остро нападали на тих „попів“ не знаючи властиво й самі докладно, за що. Адже християнсько-соціалне сторонництво не менше від них самих прихильне и вірне теперішньому ладови. Що заміри їх зовсім сумирні, про те й сумніватися не можна, хоть дуже можна сумніватися, чи поступоване їх доведе до цілі.

О кілько вказані ту суспільно-реформаторські змагання виродилися з наукової критики теперішнього суспільного ладу, а о кілько викликали їх практичні потреби, се тяжко означити и для нас без ваги. Але певна річ з одного боку те, що ліберальні погляди и установи найшли сильну підпору в німецькій науковій опрацюванню та розширенню фізіократично-Смітівської науки, с. є. вольної торгівлі, сформульованої насамперед французькими фізіократами, відтак Адамом Смітом, Рікардом и їх наслідниками, особливо впять таки Французами Жаном Баттістом Сеєм, Бастіа і др. А з другого боку й те певне, що критичний и историчний напрям, котрий проявився від половини сего віку в німецькій соціальної науці, значно зміцнив показані ту реформові змагання. Так само певна річ, що сей новіший напрямок соціальної науки повстав під впливом критики суспільнополітичних теоретиків (почавши від Сімонді и Сен-Сімона) на вольноторговську науку. Правда, аж до початку тамтого десятиліття здавалось, що так званий „учений світ“ не хоче ніяким способом піддатись впливови соціалістичних наук. Хоть в фаховій літературі Бруно Гільдебранд в своїй „National-ökonomie der Gegenwart und der Zukunft“ (Frankfurt a. M. 1848) підніс наукову вартість соціалістичних теорій и звернув увагу на їх критику Смітіанізму, то прецінь не вдалось ёму при помочи тих виводів проложити дорогу яким небудь новим економічним теоріям, не вдалось створити „суспільної економії будучности“. Рівночасно представив також Льоренц Штейн в своїй „Geschichte des Socialismus“ наукові ідеї та реформові пляни сего напрямку дуже приступно та об'єктивно и вказав їх велику вагу. Одній и другій книжці признано велику вартість, але на теорію не могли вони мати глибокого впливу. Вольноторговство с сво-

іми абстрактними формулами и абсолютними судами панувало й далі на катедрах и по газетах. Між тим однако настала поволі зміна в методі слідження, котра мусіла економічну науку зробити приступнішою для нових ідей. Як звісно, Рікардо и ёго ученики зробили суспільну економію наукою чисто дедуктивною: з дуже простих але по часті й дуже односторонних засад витягали вони цілу масу виводів и старались їх прямо приложити до дійсного життя. Аж від 50-их років Бруно Гільдебранд, Штейн, Рошер, Кніс и др. проложили дорогу історичному слідженю. Се повело до того признання, що всі засади суспільної економії — зглядні, історичні прояви. Признано, що різні ступені культурні проявляють також різні потреби, що затим різно уладжуєся їх суспільне господарство, а відповідно до того й суспільна економія мусить ставати на щораз інші основи. А звільна прийшла привичка — прикладати сю мірку й до фізіократично-смітівського систему; с того вийшло, що й сей систем не є, як звичайно вперед голошено „вічним и незмінним законом природи“, але впливом часових потреб, що яко такий він зовсім усправедливлений але, розумієся, так само як и всі прочі людські встанови та науки, потребує невпинного розвитку та досконалення.

На тій підставі повстала в половині 60-их років молодша німецька школа суспільних економістів. Її органом були „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, засновані 1863 р. Гільдебрандом. Погляди сеї нової школи відмінні від давнійшої и загально знані під назвою „Катедерсоціалізму“ основуються головно ось на чім: Не досить є різко розграничити права власности, не досить формально забезпечити господарську самоуправу, не досить дати вільний простір господарському егоїзмови чи там, як вольцоторговці

з англійська кажуть „власному інтересови“. Сего ще не досить для осягнення господарської дружності в суспільности, а ся дружність не може мати иншої ціли, як тільки ту: запевнити всім членам суспільности як найбільшу міру добробутку. Для осягнення сеї ціли не треба лякатися обалення пересуду старої школи, що „держава най не вмішуєся в господарські діла“. Противно, треба належно оцінити змаганя „соціялістів“, котрі именно кладуть великий натиск на взаємність суспільних прав и обовязків, а також звернені против вольноторговства наукові висліди такого Фрідріха Ліста, котрий підносить народню сторону суспільного господарства, а й ще праці вище згаданих учених, котрі виказують зглядність та змінність законів економічних порядкуючих ціле суспільне жите.

Сей науковий напрямок виступив відтак прилюдно, скликавши в осени 1872 воіх прихильників на „конференцію для омови суспільних питань“ до Єйзеннаху и заложивши 1873 „Звязок для суспільної політики“ (Verein für die Socialpolitik), котрий особливо положив заслуги збірником наукових розвідок про многі біжучі питання суспільні, котрі містять багато цінних материялів.*)

Що сей науковий напрямок має підставу, о тім не може бути й сумніву при безстороннім огляді діла. Подібні напрямки в наукових змаганях замічаємо и в инших краях, котрих господарські та суспільні порядки вирости на таких самих основах, що й німецькі. Друга річ, чи відповідне було виступлене сего напрямку в Німеччині в формі товариства. Се можна було при-

---

*) Schriften des Vereins für Socialpolitik; Leipzig, Dunker u. Humblot 1874 и далі.

знати на тільки, на кілька „Зв'язок для суспільної політики“ хотів виступити супротив агітаторських зборів старої вольноторговської школи, а именно протів „суспільно-господарських конгресів“ зложених з ліберальних газетярів та купців, котрі мали великий вплив на пресу и на праводавство. Ті збори були відповідні и заслужені, доки йшло о прокладене стежки для первісного ліберального праводавства и сила їх лежала в тім, що вони голосили односторонні, але ясно сформуловані засади. Але в новійшій руху, йдучім протів вольноторговства и звісім під назвою катедрсоціалізму (се тому, бо головні речники того руху були професорами суспільної економії по німецьких університетах) не було таких одноцільних, ясних засад, яких треба для прилюдного агітаторського виступлення; для того то нічого було ждати надто великих користей з академічних розговорів, котрі від р. 1873. рік річно відбувалися на зборах зв'язковців в Єйзенаху. Праця поодиноких учених, не переривана публичними виступами и через те подекуди тісна, була б може видала кращі плоди. Але непевність и незгідність суспільнополітичних поглядів*) довела до фактичного (хоть и не формального) розв'язання Зв'язку для суспільної політики. Однак розумієся, що се ще не значить, що разом с тим счез и цілий напрямок.

Чи и який вплив мала доси ся новіша школа економістів, котрій очевидно йде о вироблене осібної

---

*) Про ті суперечности поглядів розказує Адольф Вагнер в книжочці: „Die Communalsteuerfrage, Ausarbeitung eines Referats im Verein für Socialpolitik. Mit einem Nachwort: Der Verein für Socialpolitik“. и т. д., а також Адольф Гельд в книжці: „Socialismus, Socialdemokratie und Socialpolitik“. Обі книжочки вийшли в Липську 1878.

суспільної науки, се тяжко сказати. Розумієся, єї змаганє йде до того, щоб впливати на поглядн образованих и маючих в тім дусі, а щоб вони пізнали хиби теперішного ладу, признали конечність поправи приданого и непевного положіня біднійших, наемноробучих верстов,—добровільно, праводавчим способом заспокоювали слухні іх вимаганя и таким робом запобігали насильним соціяльним переворотам, а противно, причинилися до сумирного и гармонійного розвитку суспільности. Се завданє певно що тяжке и як на дотеперішній досвід, не богато обіцює, бо ту йде о питаня власности, о соціяльні интереси й жертви. Тільки ж знов досвід историчний не становить ще таких правил, котрі б мали вагу на всі часи.

Думаю, що отсе висказано всі завданя, які собі ставлять и по розумному можуть ставити практичні катедерсоціялісти, и що против тих завдань не дасться піднести ніякий закид. Властивого посередництва між консерватистами а радикалами, між лібералами а соціяльдемократами вони не можуть брати на себе вже хоть би тому, що іх вплив на послідних, с. є. на радикалів очевидячки нуля. А й маючі верстви враз з урядом, котрі на першій порі іх прилюдного виступленя витали іх дуже прихильно, тепер закидають ім, що своєю критикою истнуючого ладу суспільного підпиряють революційні змаганя.*)

Але се очевидячки хибно. Соціяльнореволюційні змаганя и революції, яких наші ліберали лякаються, повстають тільки під напором самих обставин, а не

---

*) Особливо голосний є такими закидами Людвіг Бамбергер в книжочці: „Deutschland und der Socialismus“ виданій в Липецьку у Брокгауза 1878 р.

волею поодиноких людей, не с писем та університетських викладів. А з другого боку соціалісти и соціальдемократи для свого розвитку й не потребують зовсім катедерсоціалістичних теорій. Адже катедерсоціалісти для своєї критичної „протівдержавної“ діяльності з осторожним еkleктицизмом беруть лиш дещо с того, що здобули соціалістичні писателі від часу Сен Сімона. А новіші, властиві соціалістичні писателі, котрі працювали перед и зовсім незалежно від катедерсоціалістів, як Карль Маркс, Ляссаль, Родбертус, — не тільки лишають катедерсоціалістів гет-гет позад себе під зглядом таланту и знаня, але и в своїх виводах идуть безмірно дальше, так що ні одному соціалдемократови й не сниться покликуватись на катедерсоціалістів, як на авторитети.

Але окрикуючи катедерсоціалізм як прояву небезпечну, и спиняючи ёго розвиток чи то підбуренем публичної опінії чи то зверхними заборонами, лехко можна дійти до того, що підтягтий буде в корени всякий розвиток суспільноекономічної науки. Адже лехко буде найти на вчителів суспільної економії людей, котрі своїми переконаннями або й своєю нездарністю дадуть поруку, що не потрясуть истнуючого суспільного ладу своєю критикою; але позаяк суспільні установи не стоять на законах природних, але за всіди остануться недосконалыми и потребуючими поправи, и позаяк насильне спинюване їх розвитку тільки прямо веде до насильних переворотів, то конечно річ дати як найповнійшу волю историчним и критичним вислідам. А ті, що займаються такими вислідами, певно не будуть такими надто небезпечними! Супротів непрактичних мрій найкраща запора — дійсні, практичні интереси. Але далеко більше, ніж невинний соціалізм на катедрах, особливо сполучений з ґрунтов-

ною науковою критикою, шкодять пересуди та недо-
ріцтво в суспільнополітичних ділах именно серед тих
верстов, до котрих належить пантроване суспільного
розвитку и на котрі хотіли б впливати катедерсоція-
лісти.

V.

Раціональні сторонництва.

В зовсім соціально здорових порядках повинен
би цілий народ бути консервативною масою, а серед
него повинні б бути тільки групи реформові, котрі би
опиралися на конечности розвитку всяких порядків су-
спільних. Для елементів опозиційних не повинно б бути
місця; єдина опозиція могла б складатися хіба з та-
ких людей, котрі через свою власну провину стали
в суперечність з порядком суспільним. Свіжа, палка
війна здорова може в науці або політиці, конечно може
подекуди в життю народів(?), але в соціальному життю во-
єнне положінє ані конечно ані здорове. Не здорове, бо
завсїди є впливом довголітної нужди одної частини су-
спільности; а не конечно, бо суспільні установи в за-
галі не є нічо конечного, але залежать від розуму и
доброї волі членів суспільности. Появлене великого
опозиційного табору, се виразна ціха нездорових по-
рядків суспільних. На всякий спосіб появлене сильної,
активної опозиції є фактом на тільки корисним, що та
опозиція не вибухне тоді відразу насильним способом,
але буде прилюдно змагатися, и то аж тоді, коли
гніт пічне уступати и свобіднійші думки пічнуть
брати перевагу. Нинішня соціальна демократія, се
справді плід ліберальної ери. Але всеж таки пісна се
потіха, що ось то давнійше гірше бувало; тим, що те-

пер стає чим раз ліше, не можна успокоюватись, а тим менше задля сего закладати рук. Такими загальними поняттями та фразами не можна вести суспільної політики. Противно, треба передовсім пізнати, що се за такий той рух опозиційний, які ёго основи и яка сила, як він повстав и як триває, а тоді вже лекше буде добачити, чи и як можна ёму зарадити.

Що такий рух, як нинішня соціяльна демократія, нападаючий на основи суспільности, міг бути викликаний поодинокими людьми, зроблений штучно, и що затим може бути утишений усуненем ёго провідників або через хитромудре опрокинене теорій, на котрих опираєся, сёму можуть лиш такі люде вірити, котрі або не знають и азбуки в суспільних ділах, або задля осіб зовсім забувають про факти. Се послідне може лучитися таким людім, котрі е або були „втаємничені“ в суспільнополітичну агітацію и раз у раз маючи перед очима дрібні обороти кружків та осіб стратили в кінци самі віру в реальність цілого руху. Се стара история про камердинера, що служить у великого політика и знає всі ёго приватні хибн а той свій досвід переносить вкінци на ёго широку політичну діяльність. Між тим тутка може тільки безсторонний историчний огляд цілого розвитку довести до правдивої оцінки руху, а такий огляд не лишає в нас и найменшого сумніву о тім, що причини опозиційного руху лежать в самім ладі новійшої суспільности, а не в революційних единицах.

Про повстане и нетоту новійшого стану наемних робітників, о кілько сего було потрібно для сеї розвідки, була мова в другім розділі; так само вияснено там, як серед того стану могло вкорінитися соціяльдемократичне змагане, с. е. змагане до політичної власти для суспільних реформ на користь немаючих, — значить,

для повного осущення ліберальних ідей рівності и свободи. Ми виділи, як розвивалася соціяльдемократична теорія аж до Люї-Блянівського сформулованя. Ще в тім сформулованю вона могла мати вагу не лиш для Франції, але й для цілої нової суспільности, се розумієся само собою, бо прецінь та суспільність в границях германсько-романського культурного круга в культурнім и економічнім згляді однакова.

В Німеччині ще при революційних рухах 1848 р. не було мови о самостійній політиці немаючих верстов; ті рухи були наскрізь „ліберальні“, були послідним доповненем переміни феодальної суспільности в ліберальну, котра то переміна почалася ще від французької революції. Що не досить ще самого зруйнованя давних форм, — се почувано вже тоді в Німеччині. Доказом сего Шульце-Делічівські проби організувати „самопоміч“ и загальна симпатія, яку стріпили ті проби у всіх тодішних лібералів. Але розумієся, що новий лад мусів потривати довший час, мусів достаточо розвинути, заки могла бути якась мова о виділеню и згромадженю невдоволених елементів.

Як звісно, аж з виступленем Фердинанда Ляссала настала в Німеччині хвиля, від котрої змаганя наемно-робітницької верстви, доси розрізнені та на помацки блудячі, одержали міцну точку зеднання и опори. Від тої хвилі почало в Німеччині творитися властиве робітницьке сторонництво з ясно означеними змаганями; ідеї сего сторонництва, розумієся, не могли бути інші, як тільки соціяльдемократичні.

Кождому ясно, що Ляссаль за короткий час своєї діяльности — від 1862 р., коли перший раз в берлінськім робітницькім товаристві висказав свої ідеї, аж до року своєї смерти 1864, коли видав свою книжку „Капітал и праця“, — не міг би був так живо впоіти

робітникам почуття єдності и класового противенства супротив підприємців, — и ёго вплив помимо зовсім невеликих добутків осягнутих за життя, не був би так тривалий та глибокий, коли б підстава сего всего не була вже вперед готова, не лежала в самім ладі суспільнім.

Особистість и наукове значінє Ляссаля зовсім насгу не обходить*); можна оцінювати ёго, як хто хоче; сего одного годі заперечити, що ёму вдалося з дивною бистротою погляду з наукових добутків викувати оружя для живої суспільної боротьби и через те згромадити розсіяні елементи соціального опору в одну военну силу. Наукові добутки міг він брати від цілого ряду своїх попередників-соціялістів, почавши від Сен-

---

*) Для оцінки Ляссаля гляди: Георга Брандеса: Ferdinand Lassalle. Ein literarisches Charakterbild. Aus dem Dänischen; Berlin, Duncker, 1877. Там перечислені и схарактеризовані найважнійші письма Ляссаля. Ёго діяльність представляє Брандес ось як: „Від марта 1862 до червня 1864 написав він не менше двадцяти статей, с котрих три чи чотири и що до обєму и що до змісту — цілі книжки, а с котрих найбільша часть помимо короткости и зрозумілості містить таке багатство думок и написана с такою науковою прецизією, якої не здіблемо в многих великих книжках. Крім того в тім часі говорив він бесіду за бесідою, радився з одною депутацією робітницькою за другою, виграв кільканадцять політичних процесів, провадив дуже обширну кореспонденцію, заснував „Загальне німецько стоваришенє робітницьке“ и впорядкував ёго заряд. — „Briefe von Ferdinand Lassalle an Rodbertus Jagetzow, mit einer Einleitung herausgegeben von Adolf Wagner“, Berlin, 1878. — Франца Мерінга: „Die deutsche Socialdemokratie, ihre Geschichte und ihre Lehre. Eine historisch-kritische Darstellung“, Bremen 1877. (Сего року вишло друге виданє сеї книжки).

Сімона, и коли розглянемо науку Ляссаля, котра згромадила довкола себе робітників, то й справді єї важне суспільнополітичне ядро покажеться в ґрунті річи не чим иншим, як тільки тою соціяльдемократичною теорією, котру приготував Сен-Сімон, а різко сформулував уже Люї-Блян. Иншою вона й не могла бути, скоро йшло о те, щоб подати робітникам програму и реальну ціль для їх клясової боротьби.

А програма Ляссаля була ось яка:

В иснуючій економічній порядку не дістає праця всіх своїх витворів, але маса робітників, працюючих на чужім капіталі, збувається робучою платою, котрої мінімум виносить як раз тільки, кілько виносить мінімум предметів конечних для вдержання робітника при життю, а впрочім регулюється попитом за робучими силами з боку підприємців и подажею праці з боку робітників, не маючих переважно крім своєї праці ніякого жерела утримання. Таким способом наємні робітники економічно слабші — стають супротив капіталістів, котрих економічна сила лежить як раз в їх капіталі. Для того то робітник звичайно може добитися тільки такого доходу, який зовсім не стоїть в справедливій пропорції до ёго виложеної праці, в порівнянню с тою частю добутків продукції, яку присвоює собі підприємець на підставі свого права власности. Ту панує сей „зелізний закон робучої плати“, котрий виказав оден з головних представників вольноторговської науки, Давід Рікардо, и котрий уся пануюча школа суспільних економістів згідно вважає природним законом економічним. Закон сей каже, що робуча плата завсідн хитається около „конечного розміру с. є. около того мінімум, яке при даних привичках народних конечне для вдержання робітника. Вона не може на довго піднятися висше того мінімум, бо підвишене плати конечним

способом потягне за собою вбільшене подажі робучих сил. Сей т. зв. природний закон наших економістів має справді непобориму силу доти, доки тривають теперішні ёго вимінки, с. є., доки истнує теперішна форма робучої плати и доки робітники спільною силою не увільняться від панованя капіталістів и не заведуть нового способу продукованя. Розумієся само собою, що до тої переміни мусять приложити рук самі робітники, бо пануючі тепер верстви не можуть бажати зміни в истнуючій способі продукованя, значить, не приложать рук до такої зміни. Що робітники мають право до такої реформи, про те не може бути й сумніву, бо в самій основі теперішньої суспільности лежить змагане не до панованя одної часті суспільности над другою, але до загальної свободи й рівности в кождім згляді. Йде затим о те, щоб усунути ті обставини, котрі стають причиною некористного та несправедливого положіня робітницької верстви. Як се зробити? Як запевнити робітничови більшу часть добутків ёго праці, а властиво всі добутки? Найпростійша дорога така — скасувати теперішню форму наемництва и зробити робітника враз и підприємцем. Тоді припаде ёму й та часть добутків продукційних, котру тепер привласнює собі капіталіст на підставі права власности. А форми господарської, в якій се може статися, не треба далеко шукати ані витрібовувати; вона вже звісна и вживаєся подекуди дуже користно, хоть и в малих розмірах; се именно спілка продукційна (Productivassociation), до котрої приступає певне число робітників однакого заводу, ті робітники самі вибирають собі заступників для веденя діла, и спільною працею, на власний рахунок, роблять якусь роботу, а відтак після означеної норми ділять зарібком. Такі спілки треба б наперед поладжувати в таких галузях промислових, котрі с при-

роди своєї до того найвідповіднійші, с. е., котрі займають стосунково найбільше число робітників. Вони б мусіли починати роботу в таких округах та місцевостях, котрі були б для такої роботи найкорисніші чи то задля способу иснуючого там заробкованя, чи задля густоти людности, чи то задля її добровільної наклінности до завязуваня подібних спілок. Скоро йно раз иснує певне число таких спілок, то чим раз легше буде заводити нові, для нових галузей промисловиз и для нових околиць. Поволі, с часом такі спілки обхватили б усю верству робітницьку. Вони могли б тоді позавязувати між собою звязки, щоб впровадити розумнійший и ощаднійший спосіб господарованя замість теперішнього, котрий ведесе без пляну и без ощади сил, бо кождий продукує на сліпо не дбаючи о другого, и хоть в поодиноких підприємствах панує строгий порядок и досконалий поділ праці, то прецінь в цілім суспільнім господарстві виходить огромне марнотратство и ненастанні страти. Робітницькі спілки могли б при помочи кредитових та асекураційних звязків роздобути для себе більші капітали, беручи їх на спільну поруку и приймаючи кождий на себе часть ризика. Але щоб ввести в жите таку організацію, о тім нічо й думати, доки робітники будудь ограничені на власні економічні сили. До кождого підприємства треба капіталу, а того вменно у робітників нема. Відправляти їх с тим, що най поволі ощаджують по тільки зі своєї робучої плати, щоб по якімось часі зложилася потрібна сума, се значило б потішати їх надією на вічність, бо робітник рідко коли є в таких щасливих обставинах, щоб міг з ощади зложити яку небудь значнійшу суму. А до многих родів підприємств треба таких сум, на які робітник и в найліпшій разі не здобудеся. Звичайною дорогою кредиту роздобути капітал, на то також ро-

бітничови нічого надіятися, бо наші заклади кредитові, основані капіталістами и для капіталістів, не схотять причинитися до основування и піддержання подібних спілок. Шульце - Делічівські товариства кредитові, основані на т. зв. самопомочи не можуть ту до нічого придатися, бо стоваришене самих людей без власности, с. е. самих економічних нуль, не може ніяк зложити потрібного капіталу; а на поміч яких небудь припадкових добродіїв при таких великих ділах також не мож рахувати. А відки ж набрати потрібних средств? Очевидна річ, що лиш від тої економічної сили, котра зобовязана пцльнувати інтересів загалу, с. е. від держави. Адже се именно завдане и призначіне держави — улекшувати и прискорювати великий поступ культурний. Се єї завдане, на то вона завсігди служила и мусіла служити. З давен-давна великі економічні поступи сповнювалися тільки за посередництвом держави; держава мусіла мішатися до закладаня каналів, гостинців, почт, кораблів перевозових, телеграфів, рільничо-кредитових банків, рільничих поліпшень, галузей фабричних, будови залізних доріг; при тих послідних забезпечує навіть держава підприємців від страт, и то на кошт усіх платячих податки, позаяк гварантує вицлату чиншу, між тим коли зиск иде прямо в кишеню акціонерів. И будь собі які будь великі ті поліпшеня та заклади засновувані тепер при помочи держави, — всі вони показуються незначущими дрібницями супротив того найогромнійшого постуцу культурного, який би потягли за собою продукційні спілки робітницькі. Бо яка користь з усіх нагромаджених богацтв, яка користь с так званого „богацтва народнєго“, коли воно завсіди є тільки для незначної меншости, а більшість вічно лишає в положіню Танталя, котрий дармо сягає по золоті плоди, а в тім разі именно по ті плоди, котрі сам він своїм

трудом витворив? Коли поміч державна була коли не-
 будь справедливою, то сей огромный поступ культурний,
 найбільший з усіх, які знає история, именно найбільше
 усправедливляв би поміч державну. И тому то повинна
 держава се уможливити робітникам, старатися о при-
 скореня и розвиток великого діла, — свобідної спілки
 одиниць; повинна вважати се своїм найсвятійшим обо-
 вязком — подати робітникам средства и змогу до тої
 самостійної організації. А зробити се може по про-
 сту и без значнійших видатків таким способом, що
 робітникам отворить доступ до свого кредиту и дасть
 їм змогу — закладати такі спілки продукційні, при
 чім для охорони своїх інтересів може собі вимовити
 затверджуване статутів и контролю над зарядом пред-
 приємства. Се обовязок держави супротів робітників.
 Але чи сповнить вона той обовязок? Доки уряд буде
 в руках маючих верстов, то певно ні. Щож треба ро-
 бити робітникам? Вони мусять позискати вплив на уряд.
 А як можуть се зробити? Мусять порозуміти передо-
 всім, що інтереси наємних робітників супротів маю-
 чих верстов однакові, що затим мусять міцно взятися
 за руки и утворити велике суспільне сторонництво, ко-
 тре би згідно змагало до витиченої ціли и котрому ма-
 ючі не зможуть опертися, поки воно стоятиме твердо
 та в єдності. Затим найблизша ціль — позискане по-
 літичної сили, котру б мож ужити для суспільної ре-
 форми, а ще близша ціль — виборене загального, рів-
 ного и беспосередного права голосованя, щоб заступ-
 ників робітницької верстви перевести до парламента,
 де вони мають виступити з жаданями робітників и на-
 ставати на заспокоєне тих жадань. Така була програма
 Ляссала.

Як бачимо, основна єї думка висказана, правда,
 инакше, але ядро єї те саме, що й показаної (Розд. II)

програми Люї-Бляна; се именно соціалдемократична засада, котра завзиває стан робітницький, витворений новішим суспільним господарством, як окрему класу суспільну до позискання політичної власти в цілі переведення суспільно-господарських реформ. Провідна думка опозиції, хочаби витворити круг себе сторонництво, не могла при теперішнім стані діл бути инакшою; все проче, що причислено до неї, має побічне значіне. Ясно також відразу, як дуже відповідною була ся засада — стати стягом, круг которого могли б громадитися наємні робітники; стати програмою сторонництва, до котрої б могли прихилитися й такі робітники, котрі зовсім не годяться на осягане жадань силою а тільки спокоевими реформами хотіли б поправити численні хиби свого положіня.

Теоретичні докази с противного боку не мали також на тільки сили — переконати робітників о хибности тих идей. Супротив Ляссалівської засади „державної помочи“ підношено засаду „самопомочи“ и тверджено, що се єдино розумна и вольного чоловіка гідна річ, а що поміч державна — се давно збита и закинена засада економічна и наукова опрокинена по части в своїй недавно захвалюваній формі невдачею соціалістичних проб. Як на одну с таких проб указувано найрадше на „народні варстати“, котрі позакладано підчас лютової революції 1848. в Парижі и котрі — нібито — найдосаднійше опрокинули всі теорії соціалізму. Але справді треба було зовсім не знати истоти и заряду тих так названих народніх варстатів, щоб хотіти виводити їх супротив соціалістичних теорій*).

---

*) История ateliers nationaux описана у Льоренца Штейна в його книжці: „Das Königthum, die Republik und die Souveränität der französischen Gesellschaft.“ Сеса книжка становить третю

Суспільнополітичну скуточність „самопомочи“ мож-
тоді ще було перецінювати, и справді було таких чи-
мало, що її перецінювали. Що „державну поміч“ ува-
жано чимось негідним, се також с попереднього вияс-
нення покажеся зрозумілим, а навіть природним. Але се
могло так виглядати тільки зі становища ліберального,
— а від тих, що закинули се становиско, не можна
було й ждати, щоб відступили й від тої послідної кон-
секвевції. А при тім річ була очевидна, що на ділі, н.
пр. при будовах залізниць, економічна поміч державна
була в уживаню и зовсім похвалялась.

Що агітаторські змаганя Ляссаля мали на оці
передовсім міських, промислових робітників, се була
дуже природна річ. Ту стрічалися густі маси робіт-
ників; се були люде рухливого духа и горячої фанта-
зії, котрі найглубше почували головне лихо новішого
стану наемних робітників, с. е. незабезпечений прожи-
ток и недостачу надії на господарську самостійність.
Між тим сільські робітники жили більш розсіяно; давні
звичаї держали їх твердше в почутю підлеглости; здо-
ровійша и не так одностайна праця, а при тім можли-
вість набутку на власність якого кавалочка ґрунту,
все те вказувало ім їх положіне в принаднійшій світлі,
и для того вони не представляли відповідного мате-
риалу для почину агітації. Ба навіть довгий час ві-
рено, не зважаючи на дійсну тотожність інтересів у
цілої наемноробучої верстви, що сільські робітники зо-
всім недоступні для соціялістичної агітації. Послід-
ними роками проявилося й між ними соціяльне питање
в многих затривожуючих проявах, як ось: в громаднім

часть ёго „Geschichte des Socialismus und Communismus in Frank-
reich“, 2. вид. Липськ, у Віланда 1855. стор. 256 и 9.

виселеню, в напливі сільських робітників до міст, в розрості й між ними соціальної демократії.

Говорено, що Ляссаль брав провідні думки для своєї науки з одного боку від Люї-Бляна, а з другого від Карля Маркса. Що ёго головні, основні мисли згідні з Люї-Блянівськими, се вже ми бачили. Від Маркса ж взяте справді ближше угрунтоване теорії про систем капіталістичного визискування, с котрої Ляссаль виводить конечність економічної освободи робучих верстов. Маркс висказав був ту теорію вже 1859 в своїй статі: „Zur Kritik der politischen Oekonomie“ и провів її докладнійше в своїй книзі „Капітал“.*)

Праця Маркса бесперечно належить до найзначнійших творів, які новішими часами появилися на полі суспільної економі. Але троха потяжкий спосіб представлення робить ту книжку не конче доступною для звичайного читача, и для того ми зберемо ту єї провідні думки в короткості, о кілько вони тикають нашого предмету.

Маркс стараєсь доказати, що капітал повстає и розростаєсь тим тільки, що всисає в себе як можна найбільшу часть витвору праці силою теперішного способу продукованя. Сам капітал не додає витворови ніякої вартости, тільки праця творить вартість, а через те й надвишку вартости (Mehrwerth**), котра дістаєсь

---

*) Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie. I. Der Produktionsprocess des Kapitals, 2 Aufl.; Hamburg, Meissner, 1872.

***) Під надвишкою вартости (Mehrwerth) розуміє Маркс ось що: Праця робітника, котрий наймаєсь робити для капіталіста, с. в. продає своєю робучу силу, с тим самим товаром. Єї торгова ціна, так як и ціна кожного товару, означена звичайними економічними законами, с котрих найважнійший — кошт витвореня

капіталістови и вбільшує ёго капітал. Коли затим робітник в певнім часі витворить н. пр. вартість 10 зр., а наймаючий капітал хотів би ёму заплатити в с ю в а р т і с т ь ёго витвору — відрахувавши вартість матеріялу и зужиток приладів — то капіталістови не осталось би нічого*). Він мусить ёму затим платити менше, а чим менше платить, чим нижче спадає плата робітницька, тим більше задержує капіталіст для себе, тим швидше росте ёго капітал. А средством для висисання надвишки вартости служить не тільки непосредне знижуване робучої плати, але також екстензивне и интензивне використання робучого дня. Робучий день має ту о тільки вагу, бо капітал тим більше зискує, чим довший робучий день, с. є. чим з більшою натугою використовуєсь робуча сила в протягу доби. Що при більшій натусі праці зискує не робітник, а капіталіст, то сёму причина така, що плата робітницька не стоїть зовсім у рівнім звязку з вартостю витворених нею предметів. В платі гуртовій сей звязок истнує тільки про око, зверху и зовсім не конечно. Противно, плата робітницька в довших протягах часу

товару, с. є. кошт утримання робітника и ёго робучої сили. Сю ціну, твердить Маркс, ~~капіталіст платить~~ платить робітникови. Але праця людська не є звичайний товар. Се товар живий, котрий має ту властивість, що надає вартість другим предметам, и надає єї більше, ніж кілька сам коштує. Се й становить надвишку вартости предметів витворених працею робітника понад ту ціну торгову, за яку капіталіст купив працю робітника. (Прим. перев.)

*) Як сказано, капіталіст платить робітникови не вартість ёго витвору, а торгову ціну ёго праці.

(Прим. перев.)

розмірна тій сумі, яка конче потрібна для прожитку робітника (т. зв. залізний закон робітницької плати Рікарда). Чим з більшою натугою зати́м використовує капіталіст робочу силу робітника в тім часі, на який його найняв, чим більше підносить вартість робочого дня, с. е. чим більше змагає витворити в той день при помочи полішених машин, строгого порядку фабричного, досконалого поділу праці и т. д., тим більше „надвишки“ всисає и тим швидше росте його капітал.

Такі, після Маркса, взаємини між працею а капіталом в нинішнім продукційнім ладі. Другу часть його науки, важну для нинішньої соціальної демократії, с. е. його угрунтоване комунізму будем мусіли ще оглянути пізнійше.

Сю теорію капіталістичного визискування, а також деякі другі погляди (про историчний характер капіталу, про звязок між обставинами, серед яких відбувається продукція, а способом продукування, и т. д.) заичив Ляссаль від Маркса, хоть и не признався до того; се однако сам Маркс усправедливляє зглядами пропагандовими. Але з усього того, як бачимо, зовсім ще не впливають практичні Ляссалівські внески, и Маркс каже се вразно, що до практичних виводів його ученика йому нема ніякого діла. При Ляссалю лишаєсь зати́м и супротив Люї-Бляна и супротив Карля Маркса оригінальність такого сформулованя соціальнодемократичної думки, котре спосібне було збудити робітницькі маси и звязати їх в сильне сторонництво. Зати́м було се його діло, що в Німеччині почали робітники організуватися на першій порі в формі Загального Німецького Товаришеня робітників — до соціальної боротьби.

Внішній исторії Ляссальлівського руху не будемо ту подрібно росповідати, так само, як не робили ми

сего при других суспільнополітичних сторонництвах и напрямках. Загально звісно, як сильно змігся той рух від виступлення Ляссала и від заложення Загального німецького стоваришеня робітницького в маю 1863. Правда, Ляссаль сам помимо невтомимої агітації и значних грошових жертв не зміг надбати тому стоваришеню значного числа членів, так що в часі ёго смерті в червню 1864 в стоваришеню було не більш як 3000 членів. Аж до р. 1867 під різними провідниками та серед різнородних спорів здавалось, що соціялдемократичне сторонництво, о кілько воно проявлялось в тім стоваришеню, и також ёго орган, „Social-Demokrat“, зовсім не иснують. Але вибраний в той час аж до р. 1871 головою Загального німецького стоваришеня робітницького фон Швейцер зумів своїм організаторським талантом з'єднати и піднести на ново сторонництво. А рівночасно піднявся розвиток соціялістичного сторонництва в гору через те, що для північно-німецького сойму державного заведено право загального голосованя, так що вже в тім самім році удалось вибрати до того сойму вожаків соціялдемократичного сторонництва и через них висказати жаданя робітників прилюдно в найвисшій праводавчій зборі.

Звісно далі, що в р. 1869 на конгресі в Єйзенах від соціялдемократів придержуючихся строго Ляссалівської програми відділилася одна частка и прийняла під проводом токаря Бебеля та писателя Лібкнехта відмінну організацію и відмінні засади. Напротив органу Ляссалівців „Der neue Socialdemokrat“, виходячого в Берліні, поставлено видаваний в Липську „Volksstaat“. Ляссалівці мали заряд централістичний, а нова фракція стояла під зарядом не голови, а виділу с центральною комісією. Ляссалівці стояли на ґрунті національним

и були за тим, щоб мирними способами добиватися суспільних цілей при помочи політичних реформ; між тим нова фракція стала на інтернаціональнім, суспільнім и демократичнім ґрунті и нацирала на конечність енергічної боротьби, хоть и не проповідала насильного перевороту. Ті „уцтивці з Єйзенаху“ висказали затим соціяльдемократичну думку загальнійше и різче, — становили проте більше поступовий напрямок; а прецінь властивих, засадничих різниць між ними а Ляссалівцями не було. Хоть ті послідні клали троха більше ваги на продуктивні товариства з державною підмогою, а тамті клали се в послідні параграфи своїх статутів; хоть тамті троха більш від Ляссалівців виставляли на перед політичну ціль — свобідну людову державу (Volksstaat), де би люд прямо становив права (референдум); хоть Ляссалівці клали троха більшу вагу на організацію опору против капіталови при помочи ремісничих звязків (Gewerkschaften); хоть тамті отверто приставали до інтернаціоналу, а Ляссалівці ні, — все те не робило ніякої різниці між соціяльдемократами а соціяльдемократами.

В р. 1875 на конгресі в Гота злучилися обі фракції, приймаючи спільну програму німецької соціяльдемократії; єї політичним органом став липський „Volksstaat“ перемінений р. 1876 в „Vorwärts“.*) Програма німецьких соціяльдемократів затим ось яка:

---

*) Соціяльдемократичний напрямок заступало 1 цвітня 1878 р. в Німеччині 12 щоденних газет, крім них 35 часописей виходячих 2—3 рази тижнево. Між ними находитьсе соціялістичний журнал „Die Zukunft“ виходячий 2 рази місячно и соціяльдемократична газета для забави: „Die neue Welt“. До них треба додати виходячий в Ціріху місячник „Die neue Gesellschaft“ и по-

I. Праця, се жерело всякого богатства и всякої культури, а позаяк загально пожиточна праця можлива тільки в суспільности, то й увесь добуток праці належить до суспільности, с. е. до всіх її членів, при загальнім обовязку до праці, після рівного права, кождому як до розумної потреби.

В нинішній суспільности робучі средства є в виключнім посіданю капіталістів; с того впливає залежність робітників, а та залежність становить причину нужди и невольництва у всякій формі.

Для увільнення праці потрібно переміни робучих средств на спільну власність суспільности, потрібно громадського уладження праці, а заразом потрібно, щоб добутки праці йшли на загальну користь и ділились по справедливости.

Увільнене праці мусить бути ділом верстви робітницької, супротив котрої всі прочі верстви становлять лиш одну реакційну масу.

II. Виходячи с тих засад соціялістичне стороництво робітницьке в Німеччині намагає всіми правними способами до свободної держави и соціялістичної суспільности, до знесеня залізного закону робітницької плати через знесенє системи наємної праці, до знесеня визискування, будь воно яке будь, до усуненя всякої суспільної и політичної нерівности.

дібна що до напрямку „Die Waage“ Гвідо Вейса. Крім того в Швейцарії, Австрії и північній Америці виходить 12 часописьм, а далі є в Німеччині тепер 14 газет (переважно тижневих) видаваних соціалъдемократичними товариствами робітницькими. Всего разом 75 соціалъдемократичних газет на німецькій мові. Гляди спис усіх соціалъдем. газет, н. пр. в „Vorwärts“ 37 нр. з 29 марта 1878.

Соціалістичне стороництво робітницьке в Німеччині, хоть поки що, держиться в границях національних, почувається до єдності з інтернаціональним робітницьким рухом и підіймаєсь сповнювати всі обовязки, які він накладає на робітників, щоб довести до збратавня всіх людей.

Соціалістичне стороництво в Німеччині для звязки соціального питання домагаєсь основаня соціалістичних продуктивних товариств при помочи державній під демократичною контролею працюючого люду. Продуктивні товариства для промислу и рільництва треба основувати в такім розмірі, щоби з них повстала соціалістична організація всеї суспільної праці.

Соціалістичне стороництво робітницьке в Німеччині домагаєсь для держави ось яких основ:

1) Загального, рівного, непосредного права вибору и голосованя с таємною и обовязковою подачею голосу всіх членів держави почавши від дваццятого року віку, при всіх виборах и голосованях державних та громадських. День виборів та голосовань мусить бути неділя або свято.

2) Люд має становити сам всі права, ухвалювати війну и супокій.

3) Замість стоячих війск має бути оборона людова, де кождий горожанин обовязаний в разі потреби повнити війскову службу.

4) Всі виімкові устави мають бути знесені, а именно устави прасові, устави о стоваришенях и зборах, — загалом всякі устави, котрі ограничують свободний висказ гадок, свободне мислене и сліджене.

5) Суди мають бути безплатні, — судити має сам народ.

6) Держава має зайнятися загальним и рівним вихованем народним; всі обов'язані вчитися; у всіх закладах наукових навчане безплатне. Релігія має бути оголошена ділом приватним.

Соціалістичне сторонництво робітницьке в Німеччині вимагає від нинішної суспільности:

1) Щоб політичні права и вільности були як найбільше розширені відповідно до повисших жадань.

2) Щоб для держави и громади був тільки оден прогресивний доходний податок замість усіх иснуючих а особливо важких для народа податків посередних.

3) Щоб свобода стоваришень була неограничена.

4) Щоб день робучий був установлений стало и відповідно до потреб суспільности. Робота в дні недільні має бути заборонена.

5) Праця дітей и всяка праця женщин, шкодлива для здоров'я и моральности, має бути заборонена.

6) Житє и здорове робітників має бути правно охоронене. Для догляду помешкань робітницьких має бути установлена контроля санітарна. Урядники вибрані самими робітниками мають доглядати коцалень, фабричного, рукодільного та домашнього промислу. Право поруки має бути відповіднійше уладжене.

7) Праця арештантська має бути урегульована.

8) Всі каси заповогові робітницькі мають мати свій власний заряд.“

Заки перейдемо до огляду сеї програми, мусимо ще вперед оглянути деякі напрямки важні для розвитку соціалізму; напрямки ті проявилися в нутрі соціалізму и їх слідно також в поданій ту програмі з р. 1875. Напрямки ті, се интернаціонал и комунізм.

Попереду інтернаціонал. Інтернаціональність (межнародність) тутка треба, розумієся, брати в такім ограниченю, що діло йде тільки о спільний рух посеред культурного круга новійшої суспільности, де однородність суспільних и господарських обставин могла виродити однакі змаганя. Інтернаціонал ограничуєся затим на германські и романські народи Європи та Америки. Славянсько-российський культурний круг проявляє вже такі відмінні обставини (згадаєм для приміру тільки про росширене там общинне [громадське] посідане ґрунтів), що властивої спільности руху ту не може бути, о кілько той рух має мати реальну підставу, а не намагає на самім загальнім переченю, на нігілізмі, для котрого справді не потрібно ніякої означеної форми державної ані суспільної, бо руйнувати можна кожду однако.

Думка про межнародний звязок робітників в тих краях, де однородні обставини витворили й між наємними робітниками однакові суспільнополітичні напрямки, висіла, так сказати, в воздуху, и ждала тільки на перший ліпший товчок, щоб перейти в діло.

Вольна торговля враз из новими средствами комунікаційними розвалила межі поміж народами; торговля и заробковане одного народа звязані стали тісно с торговлею и заробкованем другого народа; господарські відносини культурних країв конкуруючих с собою стали однакові и залежні одні від других, а права робітників, положіне робучого люду в тих краях було в головних зглядах однакове. Тяжко було проте в однім краю робити в тім згляді значні зміни, перепроваджувати реформи, не беручи зваги на конкуренційні и прочі згляди в других краях. Правда, для реформ тіснійшого розміру, н. пр. для англійського фабричного праводавства, сего не було потрібно; досвід

показав, що такі реформи дуже легко перевести, не вменшуючи промислової сили краю. Між тим не рахуючи й того, що при раз у раз тісніших взаєминах сяк чи так конечно було межинародне порозумінє в ділах господарських, соціяльдемократичним робітникам ишло не о дрібні реформи, але о коренну перемену цілого способу продукції на користь робітників. Щоб таким реформам забезпечити перевагу на ділі а зарозом надати більше ваги своїм жаданям, мусіла збудитися думка: звязатись до купи робітникам всіх країв, змагаючим до сеі одної ціли. И якже не мала повстати така думка між робітниками? Адже єдність інтересів господарських у всіх народів була аж надто очевидна, адже капітал узнали суспільні економісти давно космополітичною силою, — чомуж не мала нею бути й праця? Адже межинародний звязок сам собою не виключав ще зовсім стараня о добро своїх земляків та однорідців, а хоть би навіть робітники й висказали, що їм передовсім иде о добро їх верстви, а національне питанє для них менше важне, то й в тім згляді вони зовсім не пішли б далі від новійших капіталістів, котрі зовсім не вагуються підпомагати своїми грішми державу воюючу з їх власною вітчиною.

Не подивуємо затим, що одна с перших великих маніфестацій єдности господарської всіх країв, с. є. промислова вистава в Лондоні 1862 дала й робітникам усіх країв добру спосібність порозумітись взаімно. Ту завязалися перші звязки між англійськими а французькими робітниками; послідні дуже чудувалися видячи, що їх англійські товариші далеко більше від них забезпечені и висшою платою и міцно зьорганізованими ремісничими товариствами, котрих загальне росширене видалось їм дуже відповідним для того, щоб усюди надати належну вагу домаганям робітницької верстви.

Льондонський мітинг (збір) Поляків 1863, на котрий прибула депутація французьких робітників під проводом цізелера Толена, дав спосібність особисто повести далі завязані торік зносини, обмінятися революційними ідеями з емігрантами всіх народів и поробити дальші приготування до заложення межинародного робітницького звязку. Заложене відбулось справді 28 вересня 1864 в Сент-Мартенс-Гель в Лондоні. В комітеті вибранім тим збором англійських и деяких французьких робітників та політичних емігрантів різних народностей, був председателем швець Оджер; Німеччину заступали в нім кравець Еккаріус и Карль Маркс. 1 листопада 1864 предложив послідній комітетови, що між тим поповнився власним вибором и поназначував кореспондуючих секретарів для різних народностей, — програму товариства, котра кінчилася тими самими словами, що й написаний тими самим Марксом ще 1848 р. в Брісселі комуністичний маніфест: „Пролетарні всіх країв, єднайтеся враз!“ Статути, прийті на першім конгресі в Женеві 1866, голосять ось що:

„Зваживши, що увільнення робучої верстви мусять доконати самі робітники; що змаганя робітників для своєї свободи мусять вести не до твореня нових привілеїв, а тільки до позисканя для всіх рівних прав та обовязків и до усуненя всякого панованя одних верстов над другими; що господарська залежність робітників від властителів сирого материялу та оредств робучих, се жерело невільництва у всіх ёго формах: суспільної нужди, духового пониження, політичного гнету; що затим господарське увільнене робучої верстви становить велику ціль, для котрої мусить осередком служити всякий рух політичний; що всі до того йдучі змаганя досі були даремні задля недостатчі єдности між робітниками різних ремісел и країв, задля

недостачі братського поєднання між робітниками різних держав; що увільнене робітників не є питане місцеве або національне (с. є. тикаюче тільки певного народу), але противно, се завдане стоїть перед усіма народами, а ёго розвязка залежить від згідного діланя всіх їх як в теорії, так и в практиці; що рух, котрий знов тепер проявляєсь між робітниками економічно найбільш розвитих країв, голосно наминає, щоб ми не попадали в давні блуди, але громадили до купи розсіяні ще сили; — зваживши все те, оголошує збір Межинародної Спілки Робітницької, відбутий 3 вересня 1866, що для тої спілки, а також для всіх товариств и осіб, які до неї пристануть, правда, справедливість, чесність буде основою поступованя з усіма людьми без ріжниць барви, віри, народности. Збір уважає своїм обовязком домагатися людських прав горожанина не тільки для товаришів своєї спілки, але для кожного, хто повнить свій обовязок. Нема обовязків, коли нема прав; нема прав, коли нема обовязків.

На тій основі приняв збір остаточно ось які статуту для Межинародної Робітницької Спілки:

I) Спілка заложена на те, щоб бути осередком зносин та спільного діланя для робітників усіх країв, котрі змагають до тої самої ціли, с. є. до взаємної підмоги, поступу и повної свободи робітницької верстви.

II) Назва спілки є: Межинародна Робітницька Спілка.

III) Вибираєся рада генеральна зложена с представників тих народностей, котрі є заступлені в спілці. Як до потреб спілки буде та рада мати своїх: президента, генерального секретаря, касиєра и окремих кореспондентів для різних країв.

Збір що року означає місце побуту генеральної ради и єї членів и означає місце, де маєя на другий рік збір згромадити.

В назначенім для згромадження часі сходяться відпоручники в означенім дни и місци на підставі своїх повномочій; окремих завізвань не розсилаєя. В разі посторонної перешкоди може рада генеральна змінити місце, але не час згромадження.

IV) Щорічному зборови предкладає генеральна рада справоздане про цілорічну діяльність. В наглих разях може рада скликати збір перед назначеним часом.

V) Генеральна рада завязує зносини з різними товариствами робітницькими, так що робітники кожного краю завсіди знають про змаганя своїх товаришів у других краях, через що дається підставу до рівночасних и в однім дусі ведених вислідів про стан робучої верстви в кождім краю, а то в тій ціли, щоб усякі питання тикаючі загалу, а піднесені одним яким товариством, могли бути всюди розбирані, а коли який практичний крок або яка межинародна трудність вимагатиме діяльності цілої Спілки, то щоб та діяльність була згідна и одноцільна. Генеральна рада може до вподоби предкладати зборови питання и внески від себе або від поодиноких національних звязків. Для улекшення взаємин з заграничними товариствами видає Спілка свій орган.

VI) Позаяк зріст робітницького руху в поодиноких краях може бути забезпечений тільки з'єднанем и збратанем, а позаяк з другого боку діяльність генеральної ради буде тим більша, чим менше буде розсіяна, то члени Межинародної Робітницької Спілки будуть докладати всякого стараня, щоб кождий в своїм краю злучити ріжнородні робітницькі товариства в оден національний звязок. Се дієся о тільки, о кілько на

се дозволяють існуючі в данім краю устави. Не зважаючи на такі правні перепони зобов'язуєсь кожде місцеве товариство завести прямі зносини з генеральною радою.

VII) Кождий член Межинародної Робітницької Спілки при переході до другого краю одержить братню підпомогу від членів Спілки. И так має він право освідомитись о стосунках заробкових в даній місцевості, має право на кредит в данім товаристві відповідно до прийнятих в тім товаристві установ и за порукою голови того товариства.

VIII) Кождий, хто признає и заступає зазати Межинародної Спілки, може бути єї членом; за него відповідає завсіди те товариство, котре єго приймає.

IX) Кожде товариство вибирає свобідно своїх кореспондентів для зносин з генеральною радою.

X) Поодинокі стоваришеня робітницькі, хоть и зобов'язані до братнєго співділання, задержують свою самостійність и свої властиві основи.

XI) Все, що не означене в статутах, уладжують регуляміни, котрі підлежать оглядови збору.“

Такі були статуты, по чім слідувало 15 точок регуляміну.*) Як звісно, дальші збори, на котрих крім питань організаційних обговорювано також питання власности, наслідства, стачок робітницьких, машинового промислу и т. д., відбувалися: 1868 в Брісселі, 1869 в Базелі, 1872 в Гааг.

---

*) Fribourg, L' Association Internationale. Paris 1871. — O' Testut, L' Internationale, 7-ме виданє, Paris 1871 (також виданє по німецьки). — Villetard, Histoire de l' Internationale. Paris 1872. — M. B. Zur Geschichte der Internationale. Leipzig, Grunow 1872. — Rud. Meyer, Emancipationskampf des vierten Standes. Berlin, 1874, 2 томи.

Але на тім посліднім зборі прийшло до роздору. Слідуючого року засідали два збори побіч себе в Женеві и від того часу, здаєсь, зовсім не иснує вже властива організація „Межинародної Робітницької Спілки“.

Исторія самої Спілки зовсім нас ту не обходить; нам иде тільки о думку, котру вона мала голосити по те, як росширено ту думку.

В програмі интернаціоналу стрічаємо передовсім соціяльдемократичну основну думку, котра домагаєся політичної власти тільки яко средства для соціяльної реформи; відтак різко висказану єдність інтересів робітницьких у всіх краях; а по третє ціль робітників— знесене наємної праці, с. є. праці на чужім капіталі. Ті три засади поставлені ту зовсім загально и є самої програми не можна вичитати нічого докладнішого про спосіб переведення и про уладжене будущої суспільности. Без сумніву висказано ті думки тому так загально, щоб уможливити приступлене до Спілки людям, котрі стояли за сумирний розвиток, и людям, котрі бажали насильного перевороту. Діяльність змагаючу до повзятої ціли могла Спілка аж тоді проявити, коли б робітники різних країв що до поодиноких точок порозумілися, а через те з одного боку зміцніли через власну єдність, а з другого боку й праводавцям поодиноких країв відняли підставу до вимівки, що ось-то ми не можемо завести сеї або тої реформи, бо нас зруйнує межинародна конкуренція. Годі заперечити, що такий замір подекуди можна було перевести на ділі дорогою супокійних реформ, бо именно в краях нашого культурного круга вправді не поодинокі вимінки продукційні, але суспільні и господарські обставини в загалі однакові, а реформ в таким обемі, в яким їх задумали соціяльдемократи, не могла б dokonати одна

держава, хіба що би хотіла позапиратися від зносин з другими при помочи яких небудь „соціальних охоронних мит.“ Заперечувати ту міжнародність господарських стосунків в загалі а робітницьких обставин в особности зовсім не можна; самі завзяті противники соціалдемократів признають се. Коли н. пр. діло йде о висоту платні, о ограничене часу праці и о другі подібні річи, котрі впливають на ціну товарів, то противники тих устав виіздять тоді більш або менше справедливо с таким закидом, що конкуренція заграничних країв, де нема таких ограничуючих установ, мусить зруйнувати домашній промисл; а се именно й е признане, що господарські, а затим и робітницькі стосунки всіх наших країв однакові, що вони, значить, міжнародні, интернаціональні. А о скільки змаганя господарські та суспільні в загалі справедливі, то й против їх міжнародної організації не можна би нічого закинути так само, як против міжнародних конгресів почтових, монетарних и др., котрі именно становлять потребу сучасного розвитку суспільного. Сама собою вона ще зовсім не становила б запереченя національної самовіжі та любови рідного краю. Сама собою така організація була б далеко не так ненависна та гідна прилюдної нагани, як нераз голосні прозьби капіталістів, коли йде о підвишене податків, що „скоро те, то ми всі с краю виносимось“.

Але интернаціонал не повернув своєї ідеї до такої розумної цілі. Не творено звязків для сумирного переведеня близьких вимог, але обговорювано далекосягаючі принципи, котрих без великих переворотів не можна було перевести. Остаточний добуток агітації був — ослаблене національного и державного почутя. Сей сумний наслідок лишився між робітниками, хоть сам интернаціональний рух зашчез; той сам наслідок про-

являється виразно и в нинішнім вигляді німецької соціал-демократії, між тим, як первісний Ляссалівський рух стояв зовсім на національнім ґрунті.

Другий напрямок в нутрі соціал-демократії, се напрямок комуністичний, котрий змагає до цілковитої переміни приватної власности в громадську (суспільну).

Про суть комунізму и ёго відносини до соціалізму мало хто й між образованою громадою має ясні понятя, так що не від річи ту буде коротенько пояснити се діло.

Звичайно є понятєм соціялістів та соціал-демократів вьжуть у нас неясне понятє, що їм иде о „поділ“. При комуністах як раз на виворіть, — ті хотять средства продукційні зілляти в спільну власність, як се вже вказує сама назва; хотять знести окрему власність средств продукційних — капіталу, але не средств ужиткових.

В своїй основі комунізм ні практично ні теоретично не є нічо нового.

Комунізм, се первісний лад господарський, котрого послідні останки в формі ґрунтово-феодальних відносин правних в Німеччині усунено доперва в половині сего столітя, замінивши ёго ліберальною власністю приватною; в славянських и других краях він ще й досі переважає в великих масах*). Розумієся, що нинішні комуністи не думають вертати

---

*) Гл. „Дрібна бібліотека“ VII, XI: Еміль де Лявльє, Власність ґрунтова і Сільска обшчина в Россії. Книжка Лявльє, котра по частці видаєсь в переводі на нашу мову в „Дрібній бібліотеці“, се найліпший підручник для исторні форм ґрунтової власности.

назад до давних форм комунізму, але хотять прикласти комунізм до теперішнього господарського розвитку и шукають для него відповідних комуністичних форм. Вони переконані, що комуністичне уладжене суспільного господарства буде далеко користнійше від теперішнього заробкового порядку опертого на окремій власности, котра доводить до зруйнованя господарської незалежности огромної більшости народа и нічим окрім зверхних правних форм не різниться від невольництва.

Як звісно, теория комунізму розвиваєсь від тоді, від коли приватна власність зачала здобувати обширний розмір, и від Томаса Моруса аж до Роберта Оуена, Шарля Фуріє, Етієна Кабе, Вейтлінга та других найновіших комуністів видумувано найрозмайтші теорії та ідеали, котрі намагали всі до того, щоб заховуючи вповні господарські добутки новіші завести досконаліше впорядковане суспільности.

Очевидно затим, що комунізм а соціялізм не все одно. Соціялізм, се тільки загальне змагане до зміцненя суспільних звязків та діяльностей насупротив єдиничних, и може в різних системах виступати з різною силою. Кожного, хто домагаєся зміцненя публичної власти в ділах суспільних, н. пр. державного урегулюваня праці жінок и дітей, росширення громадських ґрунтів, можна назвати соціялістом, так як зовсім справедливо названо тим іменем и катедерсоціялістів, котрі проте дуже ще далекі від думок про переворот. Таким соціялістом був и Ляссаль, не будучи при тім комуністом(?), а соціяльдемократичний рух, котрий він викликав, ніяк не був комуністичний, бо ціль ёго була — поволі змінювати обширну приватну продукцію в громадську, не зносячи при тім в засаді приватної власности, а особливо дрібної.

Комуністичні теорії давніших и аж до найновішого часу писателів були такі, що по просту будували ідеальний суспільний лад, для переведення котрого потрібно би зовсім інших людей, котрих би доперва треба виховувати в такому дусі.

Але як соціялістична теорія Базара та Люї-Бляна старалась прикласти соціялізм іменно до новішої суспільности и посеред неї, так само бачимо у Карля Маркса комунізм уже не побудований на загальних, ідеально-людських основах, але вказаний в безпосереднім звязку з нинішнім ладом. Маркс стараєсь виказати, що нинішний лад, се вступ до комунізму, котрий сам собою з него виросте и до котрого ми повинні свідомо змагати, яко до ліпшого ладу. Се надає Марксовому комунізмови більшу вагу яко практичному средству агітації, вагу, якої не мали теорії давніших комуністів. Через те мусів Маркс мати особливо сильний вплив на соціяльдемократичний рух, так як немало вплинув він своєю „інтернаціональною“ програмою, про котру вперед була мова.

Комуністичну теорію Карля Маркса найясніше видно з одного розділу ёго книжки „Das Kapital“, з котрої наводимо найважніше місце дословно. Вказавши повільний розвиток приватної капіталістичної власности говорить Маркс (стор. 791 и д.) ось що :

„На певнім ступні розвитку вироджує приватна власність материяльні средства для власного знищення. Від тої хвилі в нутрі суспільности починають рухатись сили и пристрасти, котрі чуються нею спутані. Вона мусить розпастися — и розпадеся. Єї знищене с. є., переміна окремішних, роздроблених средств продукційних в суспільно-громадські, с. є., переміна дрібної власности многих в огромну власність кількох, с. є. вивласнене великої маси народа з ґрунтів, средств до життя и до

праці, се страшне и важке вивласнене маси народнїї, се вступна история капіталу. Вивласнене непосредних витвірців відбувається з бесконечно нещадним вандалізмом, під впливом найогиднїйших, найбруднїйших и найпідлїйших пристрастей. Важко запрацєвана, так сказати, кровю та потом склиена з робітником дрібна власність приватна руйнується и уступає місце капіталістичнїй приватнїй власности, що основується на визискуваню чужої, хоть формально свобідної праці. Скоро той процес робучий вглуб и вшир достаточо розложив давну суспільність, скоро робітники стали пролетаріями, капіталістична продукція стала міцно на ноги, тоді дальше здружене праці, дальший перехід ґрунту та средств продукційних під дружне (кооперативне) оброблюване, значить, перехід їх *de facto* в спільні (колективні) средства продукційні — набирає нового вигляду. Черга — бути вивласненним, приходить тепер не на самостійно господаруючого робітника, а на капіталіста, визискуючого многих робітників. Се вивласнюване відбувається силою вроджених (*immanent*) законів капіталістичної продукції, через концентрацію капіталів. Оден капіталіст убиває многих. Поруч с тою концентрацією, с. е. з вивласнюванем многих капіталістів через немногих розвивається також дружний (громадський) спосіб працєваня чим раз в більших розмірах, розвивається вміле, технольоґічне приложене добутків наукових, спільне и після одного пляну доконуване оброблюване ґрунту, переміна средств робучих в такі средства робучі, котрих можна уживати тільки спільними, здруженими силами, и ощада всіх средств продукційних именно через те, що їх вживається як спільних средств скомбінованої, дружної праці. Між тим, коли з одного боку стає чим раз менше число магнатів капіталу, котрі загарбують и монополізують для

себе всі користи того перевороту, змагаєся з другого боку нужда, гнет, неволя, понижене та визискуване, але також и противенство робучої верстви, чим раз то численнійшої и самим механізмом капіталістичного продукования вишколеної, зедноченої та зорганізованої. Концентрація средств продукційних и здружене праці доходять до такого ступня, де капіталістична оболічка для них не вистатчає. Вона мусить пирснути. Тоді вибе послідна година капіталістичного продукования. Вивласнюючі зістануть вивласнені.“

„Капіталістичний спосіб продукования и присвоювання, с. е. капіталістична власність приватна, се перша негация приватної власности основаної на власній праці. Але вона сама с конечностью процесу природного, мусить витворити свою власну негацию. Вона мусить дійти до привернення индивидуальной власности, але основаної на здобутку ери капіталістичної, с. е. на кооперації свобідних робітників, на спільнім посіданю землі та средств продукційних самою ж працею витворених.“

„Переміна дрібної, на власній, окремішній праці основаної власности приватної в капіталістичну власність, се, розумієся, далеко довший, тяжший и жорстокійший процес, ніж переміна капіталістичної приватної власности, котра вже тепер на ділі полягає на спільнім, дружнім продукованю, в дружну, громадську власність. Там ишло о вивласненє маси народа через кількох богатирів, — а ту йде о вивласненє тих кількох богатирів через масу народа“.

Видимо с того, що Маркс уважає нашу теперішню форму господарования приготованем и вступом до комуністичного ладу. Він твердить, що під панованем свобідної конкуренції дрібна посілість зовсім щезне и перейде в руки невеликого числа богатирів-капіталістів.“

В тих великих підприємствах робітники так привикнуть, до почуття рівності и дружної праці, що відтак треба буде тільки познакомитись ім з де-більшого с самим веденем діла, щоб відтак „розірвати капіталістичну оболічку“ и капіталістичне підприємство перемінити в комуністичне.

Таким способом ставить Маркс комунізм не вже як утопию, як несповниму фантастичну мрію супротив теперішного ладу суспільного, але як ціль впливаючу непосредно з него самого и достижиму, для осягнення котрої не треба ніяких нових людей, бо й теперішні люде самими обставинами приучуються до того. Правда, не нинішні робітники, але вже близькі покоління можуть, після Марксової думки, надіятись осягнення того комуністичного идеалу, можуть надіятись, що доживуть тої хвилі, коли теперішня капіталістична власність уступить місце ліпшим порядкам, основаним на громадській власности.

Се Марксове сформуловане соціялізму, котре старалося соціяльдемократичний рух звести непосредно на комунізм, мало справді на цілий рух огромный вплив, витворило серед него поступовий, скрайний напрямок и причинилося богато до того, що теперішня програма соціяльдемократії ставить далеко загальніші цілі, ніж первісно в Ляссалівськім руху.

Не потребуємо довше застановлятися над програмою німецької соціяльдемократії. Ми бачимо в ній в загальній соціяльдемократичній рамі різко визначені три головні думки: Ляссалеві продуктивні спілки, міжнародню ціху робітницького руху и ёго комуністичну ціль. Але осуджуючи теперішню суспільність, яко основу на визискуваню и пригнеті немаючих верстов, мусить прецінь и самий крайний радикалізм напирати найбільше на легальну агітацію (2. точка

прогр.) и на ті вимоги, які ставить до теперішньої держави, с. є. мусить узнати єї иснуванє.

Сєго чєнь вистатчить для загального націхованя сторонництва, и ми не станемо розбирати поодиноких точок єго програми. Ми пізнали в ній сторонництво, оперте на верстві наємних робітників, витвореній невозжитним способом заробкованя, сторонництво, котре побирає головну свою силу с хиб иснуючого ладу. Єго основою є засада рівности, котру воно хоче перевести в новійшій суспільности, задержуючи всі новійші здобутки культурні. Але ті змаганя доводять єго до опрокиданя основ нинішного ладу, — самостійної родини (не подружя!) и приватної власности. В них воно бачить підпори и жерело иснуючої нерівности, — а именно в родині тому, що вона становить окрему господарську та виховавчу єдиницю, що одідичує в своїм крузі маєток и суспільні погляди, господарські та товариські перекази и через те спиняє витворене нової суспільности на нових основах; в приватній власности тому, що вона дає власть над средствами продукційними одній частці суспільности, а не всім єї членам, а ще й тому, що вона при теперішнім ладі не є непосредним впливом власної праці. Таким способом стає соціяльдемократичне сторонництво засадничо й супротив усіх попередних сторонництв, котрі, як ми бачили, або хотять удержати без зміни историчний лад, або бажають повільних и недалеко сягаючих змін, стоячи при тім завсігди на ґрунті иснуючого ладу.

Редакція „Правди“ в боротьбі з вітраками.

(Замітка на примітки до Шелья в XI. вип. „Правди“.)

Подаючи нашій читаючій Громаді окремою книжочкою переклад (скорочення) статі звісного німецького катедерсоціаліста Ганса Шелья про нім. суспільно-політичні стороництва, ми мали передовсім на оці — вказати ціль і програм нового, робітницького руху в Німеччині, котрому Шель посв'ятив V. розділ своєї праці. Се, і спокійне та о кілька мож було, безсторонне представлення стороництв становит, як дльа нас — головну вартість Шельової праці.

Одно тільки хотілиб ми замітити на закінчення сеї книжочки. Стаття Шелья друкована була в „Правді“, котрої редакція вважала потрібним пододавати до посльідного розділу свої примітки, котрі, як звичаїно, займають більше місця, ніж дотичущий текст. В тих примітках ред. Правди старалася по змозі сил своїх збивати думки, висказані в програмах радикальних стороництв, або подані Шельом, jako основні точки науки поєдинчих їх представників. Не входьачи вже в те, шчо подібні примітки не дуже то на місци при таким тексті, ми хочемо тільки роздивитися, кілька правди в тих примітках і на кілька ред. Правди може ними гордитися.

Поперед усього вилучимо з нашого розбору все, що тикається А. Шефље, котрого ред. Пр. тиче всьуди, де приходиться говорити про такі діла, котрі ані ред. Правди ані самому Шефље не досить ясні. Лишаючи на будуще обширніший розбір економічних та соціологічних думок Шефље, ми замітимо тепер лиш тільки, що Шефље самі Німці і його одновірці-катедерсоціјалісти вважають одним с тих мудрців, що то пісьля Кольумба їздять Америку відкривати, при чім нераз Америку минут а до Хіни зайдут. І так кождому, хто переглядав його *Vau und Leben des sozialen Körpers*, звісно, що він кладе великий притиск на те, що отсе робит зворот в суспільній економії, слідьачи жеї в звязку с соціологіею, і стараєсь навіть випертисья знакомства с Контом і Спенсером. Думає би чоловік, що ось то знаменитіј Шефље, яку штуку вдрав. А між тим Америка давно вже була відкрита і Контом і Марксом, а Шефље не здужав і так жеї відкрити, як вони, бо ані в соціології не сказав нічо нового, не сказав навіть тільки як Спенсер (не кажучи вже о важкій, абстракційній та нестравній бесіді супроті популярного і приступного викладу Спенсера), ані в економії не сказав нічо поза Маркса, ба, і ту не всьуди зумів удержатисья на науковій висоті Марксових думок, і там, де стрібував сказати щось свого супротів Маркса, звичайно тільки попсував а не поправив і пізніше мусів назад вертатисья до того, що каже Маркс. Так було між їншими с теоріею вартости. Тож дльа короткости сеї замітки ми не будем ту розбирати того, що ред. Правди наводит с Шефље, а тільки власні жеї думки, і то тільки теоретичні.

В першій примітці подавши Шефлівську характеристику Льяссалья, ред. Пр. каже: „Показується, що

и загальне голосоване не підносить робітницького стану до такої потуги, яка потрібна до конституційного осущення робітницьких забагів“. Ну, чудніж має поньатя ред. Правди о вліянью загального голосованья і о дійснім стані робітницького сторонництва в Німеччині! По перше, шчо право загального голосованья ніхто ніколи не вважав універзальним ліком на всі суспільні недогоди: ніхто ніколи не думав, шчоб воно від разу могло, мов ліскоју чародіјськоју перевернути суспільність. А по друге, ред. Правди відај не знаје о тім, шчо дльа „конституційного осущеня“ яких небудь „забагів“ треба мати своју більшість в парльаменті, чого шче соціјальдемократи не мајут. О неможности поправи відносин суспільних такоју дорогоју мож би говорити аж тоді, коли б така більшість була, трібунки робила і то нераз, а вони невдалися. А ченьже ред. Правди знаје, шчо сего доси не було, — чи може схоче приміром такого трібунку покласти паризьку кому 1871? А при тім же ред. Правди нај застановится ј над тим, під јакоју пресіјеју з боку пруського ур'яду та лібералів відбувајутся там вибори до ради державнојі! Далі каже ред. Правди, шчо „замисли соціјальдемократів не можуть навіть приближајучо знајти такого відгомону і такојі підмоги серед цілојі суспільности, јаку мали ліберальні змаганья свого часу серед загалу суспільности абсолютно правленојі“. По перше, се шче питанье, про котре можна дуже спорити з ред. Правди. Бо насамперед звісна річ, шчо ліберальні змаганья ј доси шче, навіть в најліберальніших крајах, не принялися у більшојі части суспільности, т. ј. у сільского ј міського робучого льуду. А ј у саміј середній верстві, колишнім „третім стані“ ті ліберальні змаганья пријмалися безмірно тьяжше і поволіше, ніж соціјальдемократичні думки тепер пријмајутся між ро-

бітниками. Тре було довгого р'яду поколінь, шчоб здобути ліберальним думкам хоть тільки і так горьачих прихильників, кілька н. пр. в Німеччині здобув д'ля себе соціалізм в посьліднім дес'ятку літ. Не завадит шче додати ї то, шчо т. зв. ліберальній переворот звершивсь в дуже значній части робітниками, котрі ї тоді вже бажали зовсім чоґо їншого, ніж панован'я теперішного лібералізму. (Гл. хотьби Bernhard Becker, *Geschichte der revolutionären Pariser Commune 1789—93.*) А по друге, хоть би воно ї так було, як каже ред. Правди, то все таки се шче нічо не значит. Хі-баж ред. Правди гадає, шчо переворот суспільній коли небудь звершувавсь або може звершитись через агітацію, проповідь яких будь теорій? Всьакі суспільні перевороти — (ред. Пр. зволит сама побачити на се докази у Маркса, Бокля, а нехай і у Маколея, Тена і др.) відбувались силоґу законів економічних, силоґу попереду вже звершених змін в продукції та обміні достатків серед даної суспільности. Всьакі суспільно-реформові теорії всіх часів — від Лікурґа і Гракхів аж до Оуена та Маркса — були тільки выводами з даних в сучасній суспільности фактів, були тільки немов підведен'ем одної суми під те, шчо було, були виразом довершеної вже зміни економічної і жадан'ем змін формальних, відновідаючих тим змінам реальним.

В другій примітці ред. Правди силуєсь опрокинути т. зв. „зелізниї“ закон робучої плати Рікарда. Передовсім треба завважати, шчо ред. Пр. взялась до опрокидан'я сего „закона“, заким шче сама успіла його зрозуміти. Ред. Пр. здаєсь, шчо Л'ассаль (звісна річ, шчо в своїй брошурці „*Offenes Antwortschreiben*“ і т. д. Л'ассаль між їншим спопуляризував тільки думку Давіда Рікарда про робітницьку плату; ред.

Правди, опираючись на повазі „Augsburger Allgem. Zeitung“ зволит однако твердити, що Рікардо не так думав, як се сказав Льяссаль; замісьць Aug. Allg. Zeitung волила ред. Правди заглянути до самого Рікарда, от хотьби в россієськім переводі Зібера, де на стор. 23 „Осн. полит. экон.“ думка сесьа написана дуже виразно і зовсім не двозначно) твердит, буцім то плата робітницька держитсья завсігди (ред. Пр. повторює се аж два чи три рази) на мінімум конечних до прожитку знадіб. Протів такої нісенітниці, вдуманої самоуж ред. Пр., починаєсь полеміка і наводьатсья передовсім слова тогож самого Льяссалья, котриј ніби спротивляєсь сам собі, кажучи, що се мінімум маје бути залежне від даних привичок народних. Хто би не знав діла — а видимо на те ј числит ред. Пр. — тој би подумав, що ту справді Льяссаль противитсья в однім місци тому, що сказав в другім місци. А між тим се тільки дві нерозлучні части одного реченья, се іменно сформулованье того „закона робітницької плати!“ Коли б ред. Правди схотіла була се бачити, то не була б потребувала далі мучитсья, доказујучи, що те „мінімум“ різне в різних краях. Адже јак раз то само каже і Рікардо і Маркс і Льяссаль за ними! Але ред. Пр. мала свіј інтерес в тім, щоб перекрутити се питање, і то ось јакиј інтерес. Мінімум, про котре ніби говорит Льяссаль, мінімум ограничене народними привичками, — се нонсенс. Тре прецінь розрізнити: мінімум поживи, потрібној дльа робітника с поглядом на вимоги фізіології, — і мінімум с поглядом на привички народні. Перше мінімум — стале і незмінне, друге в різних краях різне і раз у раз міняєсья. (Замітимо мимоходом, що ред. Пр. і ту помпиласья, бо ј перше мінімум, біологічне, зовсім не стале: воно дльа јединиці льудської

мін'яєсья і з віком і с кождоразовим станом культурним). Значит, одержујучи те з двох боків ограничене мінімум плати, робітник властиво дістаје стале мінімум біольогічне + надзвишку, обусловлену народними привичками. Значит, не можучи зі својеї плати утворити капіталу і розбогатіти, робітник повинен нарікати не на капіталіста, не ва плату, а на погані привички народні, котрі кажут му розмітувати лишну надзвишку грошеј. Значит — робітник повинен свій прожиток ограничити на „мінімум біольогічне“, т. ј. жити в јаскин'ях та норах, јак первісний чоловік, живитис'я корінц'ями, саранчеју та кропивоју, вбиратис'я в шкіри або фігове лист'є, а з надвишки плати збивати капітал, бо до більшої плати він не маје права! Ос'ь куди при помочи божіј зајіхали!

Допровадивши так зручно *ad absurdum* Л'яссалівське мінімум, ред. Правди при помочи Шеф'лье ставит „здоровіј економічний закон“. „При теперішнім устроју економічним остајетс'я головноју нормоју регуляції плати: подаж і попит за роботоју, а властиво стосунок між подажеју роботи а попитом“. Ну, се стара новина, — ред. Правди могла се најти і у Рікарда і у Маркса і у Л'яссал'я, і іменно с тої самої норми вони і вивод'ят сес'ь закон. Але поглядім, шчо виведе з неї ред. Пр.? А от шчо! Буваје так, шчо часом з'яв'ляєсья јакас'ь „надпродукція сил робучих“ і тоді — ред. Пр. признаје се — плата сходит справді на те іно-шчо опрокинене мінімум. Ба ні, „коли з робітниками без мајетку співубігајутс'я робітники з мајетковими засобами, тоді перші робітники можуть попасти навіть понизше того мінімум!“ Ос'ь тобі ј на! значит, такі можут! А коли можут? А шчо се тотя „надпродукція сил робучих“? Сего ред. Пр. не вміје чи не хоче сказати, — видно бачит, шчо ј так уже

договорилась через верх. Звісна бо річ, шчо в „здорових“ економічних порядках, де суспільність ціла вважаєсья одним робучим фондом, немов одним соборовим робітником, там і не може бути за багато сил робучих. Чим більше їх, тим ліпше, тим більше суспільність натворит витворів, тим богатшоју стане. Але звісно також, шчо при „нездорових“ економічних порядках не так робитсья, а так, шчо чи то нужда чи які другі обставини зганяјут маси льудеј в одно місце, н. пр. до однојі фабрики, до одного заньатья і пр., так шчо всім јім в тім місци нішчо робити. Се у нас називаєсья надпродукціеју робучих сил. Кождиј видит, шчо се зовсім не значит, немов би то суспільність мала за багато робучих рук, так шчо ніде јіх і дівати, — такојі суспільности доси шче не було на сьвіті; се значит тільки, шчо якісь обставини зігнали за багато льудеј до певного одного заньатья, до певного розряду заньатья, т. зн. відірвали јіх від јінших заньатья, котрі гинут без робітників. А при таких обставинах і сама ред. Правди признаје, шчо плата може зіјти до мінімум удержанья або ј нижче јого. То само говорять (тільки јасніше і льогічніше, ніж ред. Правди враз іс Шефље) також Рікардо, Маркс і Льассаль. Ба, вони говорять шче більше. Вони кажут, шчо понизше мінімум ані навіть на мінімум плата не може довго вдержатись, бо робітники то вмирајут, то знов розходьатсья, а шчо в вдержати прочих, капіталісти мусьят підвисшити јім плату понад мінімум. Але ј там вона знов довго не може вдержатись, бо при корисніших обставинах знов напливаје більше посторонних або множуєсья більше місцевих робітників і знов починаєсь давна історіја знижуванья. Се ј називајут вони хитаньем (Oscilliren) робучојі плати довкола мінімум. Ось шчо вони кажут. А ред. Пр. чи то не розуміјучи, чи

не хот'ючи розуміти сего, дармо ї мучилась опрокидаючи те, шчо потім і сама признає. А шчо се хитанье — не виїмок, то показують загальні промислові кризи, котрі від 1825 р. мов періодичний приплив і відплив моря, повторяються більше - менше шчо 10 літ. Кризи, то крайні вершки тої філі, того хитанья робучої плати. А про повстанье того хитанья зволит ред. Пр. прочитати собі у Маркса очерк історичний повстанья капіталістичної продукції. Розумієсья, говор'ючи о капіталістичній продукції, треба завсїгда мати на оці ті краї, де вона панує, бо там де жеї нема або де вона доперва починаєсья, то ї закони жеї не можуть в повні і виразно проявлятьсья. А ред. Правди ї сего не знає і дуже часто мішає прояви ладу капіталістичного с проявами зовсім їнших ладів.

Не досить того, шчо в перших частях примітки №. 2. ред. Пр. так досадно показала свою незнаємість того, шчо бересь опрокидати. В третім уступі тої примітки вона збиває другу засаду Льяссалья, шчо-ді „дохід (плата) робітника не стоїт в справедливій пропорції до його виложеної праці в порівнанью с тою частью добутків, які присвоює собі капіталіст“. Ред. Правди збиває сьу ненависну думку шефом саксонського статистичного бюра, Бемертом і щчасливо вказує нам, шчо плата робітницька: при мальованью домів виносит $\frac{2}{3}$ вартости витвору, в копальнях $\frac{7}{10}$, в фабриках битих сукон $\frac{1}{4}$, в фабриках шовку і сажетів $\frac{24}{100}$, в прядильнях і фарбярнях бавовни $\frac{1}{7}$, в фабриках хемікалії $\frac{1}{10}$ а в винницях $\frac{1}{30}$ вартости витвору. С тих цифер — припустім, шчо вони правдиві — ред. Пр. прьамо виводит, шчо „заплата робітника је розмірна до якости і кількості роботи з одного боку и до якости і кількості матеріялу вкладаного предиріємцем з другого боку.“ Дільна ред. Правди!

Як щасливо боресь вона з вітраками! Раз, шчо всі ті цифри, хоть і як дорогі дльа ред. Правди, дльа самої правди поти не мајут ніякої ваги, поки не знајемо, як довго працьује денно робітник на сьаку або таку плату. А по друге, шчо всеж такі, хто його знаје, чи тьажше покої мальувати, чи в копальнях або фабриках працьувати і чи приміром работа в фабриках хемікалії така то вже дуже лехка, приємна та здорова дльа робітника! А на посьлідку, — жаль, шчо ред. Пр. ј ті цифри подала, бо вони, сьак чи так, тілько стверджујут то, шчо сказав Льассаль, а іменно, шчо не відповідно до кількості і якості праці та матеріјалу платитсьа робітник, але шчо на плату його вліјајут јінші обставини.

А ј те, шчо на остатку збиваје ред. Пр., буцім то закон робучої плати тому вже неправдивіј, шчо прецінь між робітниками можлива капіталізація, се тілько посьлідній замах ред. Пр. протів власного жеї вітрака, протів того „сталого і незмінного мінімум“, про котре нікому крім ред. Правди ј не снилосьа. Противно, правдивіј закон робучої плати, котриј каже, шчо плата тота раз опадаје нижче мінімум, а знов підноситься висше нього, зовсім тому не противиться, шчо робітники при підвищі плати могли складати які небудь заощади про лиху годину.

В четвертіј примітці ред. Правди переважно војује протів другого вітрака, Льассаллівських продукційних спілок. Позајак тепер ніхто с соціјалістів не покладаје такої ваги на тоті спілки, јаку покладав на них Льассаль; позајак теперішні робітники, коли ј не вичеркујут јіх зі свого програму, то вважајут јіх тілько одним ступнем в ході змін суспільних, то ми ј оставимо ред. Правди поборьувати кріпко сесь вітрак, а звернемсьа до јіншого питања, котре розбираје ред.

Правди в початку четвертої і в шестій примітці. Ходит там о опрокиненне Марксової теорії вартости. Редакція Пр. твердо переконана, що всі соціалісти іє своїм Марксом не знають і азбуки с теорії вартости. Тај куди јім, туманам вісімнајцятим, знати жејі, коли вони держатся „перестарілојі теорії Адама Сміта“. Јім здајєся, що „вартість товару рівнајєся кількості роботи вложенојі в сеј витвір“. Що за глупа теоріја! Тај сьліпі ж тоті соціалісти, що не „розгльануть блисше“ тојі теорії. Адже „щоденниј досьвід показује, що та сама кількість роботи вложена в різні витвори маје різну, а не однакову вартість, — значить, вартість витвору не јде тілько за кількостю роботи“. Гм, може воно ј справді так, що не јде! Ану, стрібујмо порахувати.

Кравець н. пр. купује сукна і всьаких там приборів за 10 р. а за зроблену с того сукна одєжу бере 15 р., значит, сукну прибуло вартости, воно перестало бути сукном а стало сурдутом, іменпо перетворене працеју кравця. Сума 5 р. виражаје ту іменпо тоту підбільшку вартости товару, — се ціна праці. Але чи стосунок тој змінится, коли кравець замісьць за 10 р. купит матеріјалів за 100 р. і замісьць одного зробит 10 сурдутів, т. ј. в матеріјал вложит 10 раз по рівніј кількості праці? Очевидна річ, що стосунок не змінится, доки загальниј стан продукціјнојі техніки в суспільности не змінится. Значит, доки того нема, доти вартість товару пересічно (розуміємо ту нормальні условини обміни, а не монополь ані шахрајство) рівна кількості вложенојі в него праці. Кажемо: пересічно. Се така річ, котру всі, кілько небудь чесні економісти, зовсім јасно розуміют і признајут. Але ред. Правди готова на те закинути, що преціньже діјамент, најдениј злучајно на сьмітнику, маје без міри більшу вар-

тість ніж праця на його наїденє вложена. Се так, а тільки з другого боку находженє діаментів на сьмітниках належит шчо найменьше до виїмків, а головна їх маса добуваєсьа в копальнях, при чім статистика вказує нам, шчо праця вложена на їх здобуванє коштує більше, ніж варті ті діаменти і шчо, значит, вони тепер продајутсьа пересічно нижче своєї вартости, а се знов можливе тільки при тім стані невольництва та безграничної нужди, в яким держатсьа льуде здобувајучі діаменти.

Але ні, скаже ред. Пр., — је приміри, коли рівна кількість праці витворює нерівну кількість вартости. На се ми скажемо, шчо је навіть такі приміри, коли велика кількість праці потрафит не витворити в загалі ніякої вартости, т. ј. коли тота праця буде потрачена не предмети невжиточні. А је знов і такі приміри, коли велика праця витворит меншу вартість, ніж менша праця, н. пр. коли велика праця ужита була незручно, неекономічно. Ні, — каже ред. Пр., не те ми хтіли сказати. Ми говоримо про пересічно зручну і дуже вжиточну працьу, про працьу хлібороба. „Оден корець пшениці обіјмає в собі певну скількість праці і јінших коштів. Коли ж жпива випали злі і грозить голод, тоді збільшаєсьа ужиткова вартість сего кірця пшениці.“ ~~через то ніна, чєво је в гору.~~ Кождиј знає, шчо таке ~~ужиткова вартість.~~ На кілько јакијсь предмет може ~~зиспожити~~ ~~јаку~~ ~~не~~ ~~дє~~ потребу чоловіка, на тільки він має ~~ужиткову~~ ~~вартість.~~ Ужиткова вартість кірця пшениці така, шчо з него мож н. пр. спечи тільки а тільки хліба а тим знов нагодувати тільки а тільки льудеј. Чи підчас неврожају с того самого кірця пшениці спечесьа більше хліба, чи ним буде більше льудеј ситих? Очевидно, шчо ні. Ужиткова вартість кірця пшениці незалежно від до-

брого або злого врожаю остає однакова, а змінюється тільки його заміна вартість, і тре було вже крайного незнання самих елементарних понять економічних, щоб помішати ті дві речі до купи. Але се тільки неважна річ для самого нашого питання. Редакції Пр. вільно помилятися в азбуці, вільно впрочім і не знати її докладно, — на се у неї є привілеї, — а ми тимчасом глядім далі. Сяк чи так, — а самі ми признали, що в разі плохих жнив заміна вартість кірця пшениці збільшується, і се очевидно хотіла виразити також р. Пр. в своїм висказі. Але і тут мусимо замітити, що „ігла тота сама, але вушко не то“. Чи той сам корець пшениці по добрих а по злих жнивах представляє ту саму кількість праці? Простого застановлення досить, щоб се розібрати. Коли в добрий рік 100 одиниць праці витворит 1000 кірців пшениці, а в злий рік тих самих 100 одиниць праці витворит тільки 500 кірців, то очевидна річ, що в першій разі вартість кірця буде $\frac{1}{10}$ а в другій разі вже $\frac{1}{5}$, т. є. 2 рази більша. Бачимо затим, що і ту вартість прямо пропорціональна кількості виложеної праці.

Але що ви міні плетете сухого дуба, — скаже гнівно р. Пр. Ви ту, сяк чи так, бороните застарілої теорії вартости над котрою новіша економічна наука переїшла вже до денного порядку! Ну, — відкажемо ми со смиренієм, — так, то і так. Для нас благодать, коли новіші економісти видумали щось ліпшого, але для вас то, чесна ред. Пр., сором, що ви і тої застарілої теорії вартости не то що не збили, але навіть не зрозуміли, як бог приказав. А ми боронили ту властиво супротив вас не тої „застарілої“ теорії, а тільки логіки і здорового розуму. А ось тепер ми і до вас заглянемо та посямо, яку то ви мудрість ставите супротив застарілої Смітівської

теорії? „Корисний стосунок ужитковости до коштів товару становить його вартість“. Ось якою теорією вартости обдарувала світ велемудра р. Пр.! Теорія се справді зовсім оригінальна, і всім, хто закидає нам, Галицким Русинам, недостачу оригінальних помислів наукових, може вона служити „арматою ізбієнія“ і відстрашувачим приміром! Хоть і як ми завидуємо ред. Правди сего геніального помислу, а все такі, хотючи бути безсторонними, мусимо признати, що тота теорія робити огромный переворот в цілій економії, — по просту, цілу економію ставить до гори ногами! Бо поглядім лиш ближше!

Дефініція ред. Пр. вводить до економічної науки замість одної — три вартости. Бо коли порівнаємо кошти витворення товару з його ужитковістю, то побачимо, що деякі товари, не перестаючи бути товарами, потягають більше коштів, ніж виносить їх вартість ужиткова. Приміром подібних товарів можуть служити діаманти і загалом усі клеїоти. Коли тільки ті предмети мають вартість, котрі більше приносять пожитку, ніж потягають коштів, то діаманти або не будуть мати ніякої вартости, або властиво будуть супротив вартости оставатися ще в довзі, т. ј. будуть мати вартість —. Богаго знов товарів справді відповідає вимогам ред. Пр. і таких вартість буде +. Але дуже багато товарів може в певних хвилях ділько як раз оплачувати кошти витворення, так що с порівняння вжиточности їх с коштами одержимо 0, так що і вартість їх, хоть би на ділі і як велика, пісьля нової дефініції буде 0. Чи випадком і сама тота нова дефініція не буде належати до тих, може і дорогих товарів, але з дійсною вартостью 0, — се лишаємо на суд пізної потомности, коли тота почує що небудь про сьу дефініцію.

Ось яка вона, тота „своја“ мудрість. Справді, не багато мож за нью дати. Тај требаж було ред. Пр. братисья до таких питань! Тај треба було јіј виступати с таким запалом і с такоју певністю о својіј побіді! А між тим наша громада, здаєсь, уже ј с сејі короткојі та зовсім не всего тикајучојі замітки переконаласья, шчо ред. Пр. бересь судити про питанья, котрих сама не розуміє, — через шчо, розумієсья, замісьць доказати соціјалістам јіх грубу несьвідомість законів економічних, вона тільки виказала тим наглядніше своју власну несьвідомість тихже законів.

Розумієсья, шчо ані ціль, ані обьем сејі замітки не позволяјут нам входити далі в подрібности і вказувати обширніше, шчо ј як думајут соціјалісти про питанья, порушені ред. Пр., а особливо розібрати Марксову теоріју вартости. Однако ми надіємсья зроби́ти се с часом в „Дрібніј бібліотеці“.

І. Ф.

Від липця 1878 почала в Львові виходити „Дрібна бібліотека“; до кінця 1879. вишло 12 книжочок ось якого змісту:

Книжка I. Повісти Еркмана Шатріана, переклавъ Романъ Розмаринъ. Ціна 15 кр.

Книжка II. Література Українська, проскрібована рядом російським, М. Драгоманова, з французького. Ціна 10 кр.

Книжка III. Відки і як взьалися льуде на землі, Ериста Геккеля, переклав Іван Франко з німецького. Ціна 10 кр.

Книжка IV. Каїн, містерія в трьох діях, Гордона Байрона, переклав Іван Франко. Ціна 20 кр.

Книжка V. Думи і пісні најзнатніших європейських поетів. I. Вибрав і видав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка VI. Пчолы, Митра Ів. Пісарова, переклав з російського Василь Полянський. Ціна 10 кр.

Книжка VII. Власність ґрунтова і její історія, Еміля де Льавльє, переклав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка VIII. Довбиња Еміля Золя, с французького перевела Ольга Рошкевич, частка I. і II. в додатку „Хутірчик“, ескіз Еміля Золя. Ціна 20 кр.

Книжка IX. Білжовица, Томас Ленрі Геллі, переклав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка 10. Значіньє авторітету в вихованьє Николаја А. Добролюбова, переклав з російського Евгені Олєєвський.

Книжка 11. Сільська община в Россіі, Еміля де Льавльє, з німецького обробленя Карля Біхера. Ціна 10 кр.

Книжка 12. Довбиња Еміля Золя, с французького перевела Ольга Рошкевич, частка III. Ціна 15 кр.

Книжка 13. Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині, Ганса Шеля, з німецького перевели І. М. і І. Ф. Ціна 20 кр.

 Склад „Дрібної бібліотеки“ дльа Львова Книгарня Ріхтера і Книгарня польська.
